

Breuklijnen in het Verenigd Koninkrijk¹

Protest over grenzen (heen)

Door dr. Anne Doedens

Op 28 juni 1831 wordt horlogemaker Heupink uit Oldenzaal in Almelo ter dood veroordeeld. Hij had zich schuldig gemaakt *“in de maanden december 1830 en januari 1831 te Oldenzaal plaatsgehad hebbende oproerigheden ... aan het hoofd ener gewapende bende met oogmerk om den in de zuidelijke provinciën van dit koninkrijk plaats hebbende opstand ook in de noordelijke provinciën van dit Rijk te doen ontstaan en over te brengen en zich alzoo te verzetten tegen het koninklijke gezag.”*

Dit nooit uitgevoerde vonnis is een vergeten moment uit de geschiedenis van de Belgische opstand van 1830. Deel van een vergeten episode op een zijtoneel van die opstand. Vergeten zijn de 1.000 militairen die toen naar Twente werden gestuurd, de 1.300 soldaten en schutters die het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen binnenrukten. Vergeten zijn de vele honderden schutters die in Zeeuws-Vlaanderen niet op kwamen draven en de honderden deserteurs in het huidige Noord-Brabant. Verdwenen uit het collectieve geheugen, ook al omdat aan het oproer Noorden tegen Willem in 1830-1831 nauwelijks aandacht werd besteed. Daarin wil dit werk verandering brengen. Maar er is meer. Ook het continue verzet onder brede lagen van de bevolking, soms boven- soms ondergronds en de samenhang met honger en ontbering en industrieel protest in het Zuiden bleven onderbelicht. De tekenen aan de wand, protest van lagere bevolkingsgroepen, arbeiders en arme inwoners van het platteland, vooral in de jaren 1816-1817 en 1823, werden niet verstaan.

In augustus 1830 sloeg in Brussel de vlam in de pan. Kort daarop viel het Verenigd Koninkrijk uiteen. Noord en Zuid werden na een kort intermezzo weer gescheiden. Bij de zoektocht naar oorzaken werd veel aandacht gegeven aan de rol van koning Willem I, aan de ontevredenheid onder katholieken en liberalen in het Zuiden, aan het vermeende overwicht van het Noorden, aan politieke en persoonlijke oorzaken en eigenschappen, vooral vanaf 1825. Na het ingrijpen in de straten van Brussel door Willem I en zijn zoons in de herfst van 1830 was de afscheiding onvermijdelijk. De vraag is echter of de spanning niet al over een langere periode, meer geleidelijk en eerder op ging lopen. Waren het niet meer permanente, vooral structurele, sociaaleconomische ‘stressfactoren’ die de uitkomst van 1830 – scheiding – bepaalden? Zowel binnen Noord als binnen Zuid, en niet zozeer tussen Noord en Zuid? Die vraag werd tot op heden nog niet echt beantwoord. Want die spanning ‘van onderop’ was er en werd door Willem I niet ongedaan gemaakt. Kon wellicht ook niet ongedaan gemaakt worden. Zij had immers in het vroeg industrialiserende Zuiden te maken met de onvermijdelijke sociale strijd die de industriële revolutie met zich mee bracht. Het Zuiden volgde daarin het moederland van de Industriële Revolutie op de voet.

In het Noorden – de industrialisatie begon daar pas echt in de tweede helft van de negentiende eeuw - bleef het in de jaren 1815-1830 relatief rustig. Het waren hier geen ‘autochtonen’ maar ‘vreemden’, vaak van buiten, polderjongens, die bij de aanleg van wegen en kanalen voor onrust zorgden. In het Noorden was niets te zien van de cumulatie van hongerprotest, stakingen, politiek en religieus verweer die in 1830 een uiterst brandbaar mengsel vormde in het Zuiden.

Er ontstonden in 1830 ‘twee naties’. Maar de grenzen van de Noordelijke ‘natie’ waren niet altijd helder. Dat valt af te lezen aan een bijzonder soort protest: tegen oproeping voor het leger en de schutterij. Men kende de dienstplicht of conscriptie in het Noorden sedert 1810: de inlijving bij Frankrijk. Toen al was er veel verzet tegen dit verafschuwde product van de Franse Revolutie. Nadien,

ten tijde van Willems nieuwe staat, bleef het verzet er tegen. Dat gaf vaak uiting aan de afkeer van diens nieuwe staat, die voortbouwde op de uit Frankrijk geïmporteerde centralisatie van de macht. Dat verzet trad op in gebieden buiten het centrum, ver van Den Haag. Het manifesteerde zich in 1830 en 1831 met name in de katholieke randen van koning Willems verkleinde koninkrijk.

Hierna zal met voorbeelden worden onderbouwd, dat aan de randen van Noord-Nederland de grenzen van de 'klein-Nederlandse' natie niet overal werden geaccepteerd. In katholiek Twente, het Land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen en Zeeuws-Vlaanderen, blijkt dat uit het in 1830 en 1831 oploeiende verzet tegen de dienstplicht, de onwil om ten strijde te trekken tegen zuidelijke geloofsgenoten. In de herfst van 1830 was het tenslotte lang niet zeker, of Zeeuws-Vlaanderen en vooral de katholieke delen daarvan bij het Noorden zouden gaan horen.

In deze studie worden de genoemde sociaaleconomische stressfactoren 'gemeten' door bestudering van de sociale onrust voor de gehele periode van het Verenigd Koninkrijk, met name onder de 'lager' geplaatste bevolkingsgroepen, de meerderheid van Willems onderdanen. Daarbij wordt ook gekeken naar de samenhang met politiek en religieus gekleurde weerstand tegen het rijk van Willem I. Het te bespreken loyaliteitsprobleem van de katholieke bevolking aan de randen van Noord-Nederland, in Zeeland, Brabant, Limburg en Twente, kan overigens op zijn beurt weer niet los gezien worden van de in deze gebieden heersende armoede.

Ontbering in het Zuiden in 1816-1817: honger en sociaal protest

Voor het Zuiden brak met het jaar 1815, na een periode van economische bloei onder de Fransen, een tijd met sombere vooruitzichten voor de arbeiders aan. De toenemende behoefte aan kapitaal voor de modernisering van het productieapparaat – de Industriële Revolutie legde een fors beslag op de kapitaalmarkt - zorgde voor dalende lonen. Ook de huisnijverheid verdween en daarmee werkgelegenheid. Men trok naar de steden. In het jaar daarop mislukte de oogst, waardoor de leefomstandigheden verder verslechterden. Zo werd in Brussel en Doornik in mei 1817 bevoorbeeld de "*beklagenswaardige staat van de volksmassa*" geconstateerd. Volgens Pirenne zou de arbeidersklasse zich in de jaren 1815-1830 niet openlijk tegen deze toestand verzetten:

"hoewel zij ongelukkig en ontevreden zijn, bemerkt men bij haar generlei geest van opstand. Slechts in 1830 zullen zij, opgehitst door de politieke beweging die hun grieven en wrevel ten nutte maakt eensklaps in woede ontsteken."

Pirenne had het bij het verkeerde eind. Werkloosheid, honger en schaarste vormden jarenlang een gevaarlijke cocktail. Ook in 1816 en 1817. Daar zorde de cumulatie van hongerprotest en onvrede over de werkomstandigheden en lonen voor. De eerste melding van "*sociaal protest*" kwam in juli 1816 uit Gent. Brits textiel werd daar door arbeiders verbrand, omdat men de grote werkloosheid toeschreef aan de gevolgen van de Britse concurrentie (zie bijlage 1). Er was die hele zomer onrust in Gent. Die stak nog weer in december 1816 de kop op. Een maand eerder was er in Antwerpen, na het bezoek van Willem I, een volksoploop van 4.000 personen. Men was kwaad over de verscheping van graan naar het buitenland.

In en rond Brussel was er in de zomer van 1816 een "*groot aantal zeer ergerlijke aanrandingen op den publieken weg*". Als oorzaak werd opgegeven: "*verbittering*" over alles wat uit Holland kwam. Er was ook arbeidsonrust en hoedenmakers kwamen in verzet tegen hun patroons. Wat later dat jaar deed in de stad het gerucht de ronde over een mars op Brussel door 2.000 demonstranten. Daar namen

vrouwen op 18 december 1816 op de markt het recht in eigen hand: de meute stelde zelf de prijs van aardappelen vast (een verschijnsel dat men *'taxation populaire'* noemt).

In Luik leidde de stijging van de graanprijs eind september 1816 tot een stevige volksoploop. Men poogde de verantwoordelijk gehouden graanhandelaren in de Maas te gooien. Het garnizoen van Tongeren werd naar de Maasstad overgebracht. De maand daarop was er in Luik sprake van samenscholingen, van 400 tot 900 arbeiders. De rapportage over deze ongeregelde heden spreekt uitdrukkelijk van politieke motieven. Men toonde afkeer van het Noorden en voelde zich daaraan ondergeschikt aan (zie bijlage 2.)

Ook in kleinere plaatsen in het Zuiden broeide eind 1816. In Mene ontstond onrust bij het zien verdwijnen van brood over de Franse grens. In Soignies bezocht de rode haan na geweigerde graanleverantie twee boerderijen. In Henegouwen, in het gehucht Meslin-l'Evêque, hield men 'onwettige bijeenkomsten' vanwege de duurte van graan.

De oogst van 1816 was slecht, maar die van 1817 beter. Het bleef echter ook dat jaar onrustig. Niet omdat er onvoldoende graan was, maar omdat het menigeen ontbrak aan de middelen om het te betalen. De graanhandelaren hielden de prijzen hoog, door de toevoer op de binnenlandse markt te beperken en door te gaan met de export van graan naar het buitenland. In januari en februari 1817 braken in Lokeren, Harelbeke, Ieper, Mechelen en St. Niklaas ongeregelde heden uit ten gevolge van de honger. Te Diest en Anseremme werd geplunderd, in Dinant zelfs tot twee keer toe. Aardappelen en graan (vooral rogge voor de export) vormden het doelwit. In Oudenaarde en omstreken hielden twee benden huis, ieder 20 tot 30 man groot ("*bedelaars, deserteurs en kwaaddoeners*"). De burgemeester van Oudenaarde meldde voor de periode 1 januari - 17 mei wel 487 misdrijven, waaronder veel voedseldiefstallen. De stad leed echter niet alleen onder de algemene duurte en prijsopdrijvingen maar zuchtte ook onder fabriekssluitingen die 600 tot 800 arbeiders werkloos maakten.

In april 1817 werden werklieden uit de steengroeven van Charleroi gevonnist wegens het aanzetten tot staking voor loonsverhoging. Daarbij had men bedreigd 'onderkruipers' in de Sambre te zullen werpen.

In juni en juli 1817 roerde vooral de bevolking van Brussel zich. Tussen 8 en 13 juni werden dicht bij de stad drie boerderijen in brand gestoken. De publieke opinie wees Willem I als de schuldige aan: hij zou geweigerd hebben de graanexport te verbieden. Op 18 juni ging de vlam weer in de pan. De eerste (en laatste) officiële "*Rijks-geschiedschrijver*" der Nederlanden, Martinus Stuart (1763-182) schreef,

"dat op den 18den Junij te Brussel eenige beweging op de Botermarkt, door de plotselinge rijzing van den prijs der boter van 6,5 tot 11 stuivers (werd) veroorzaakt. Het gemeen begaf zich van de markt naar de Barakkenstraat, alwaar het de deur van een graanmagazijn opliep en begon te plunderen. Een piket infanterie, en eenige kurassiers en marechaussee's herstelden de rust, zonder geweld te behoeven".

De Pruisische gezant Hatzfeldt sprak van een "*journee*" van 30.000 mensen. Hij noteerde plunderingen van bijna alle bakkerijen en ook van op de aardappel-, boter- en korenmarkt aangeboden levensmiddelen.

Een belofte van de Prins van Oranje "*dat men zich onverwijld zou bezig houden met het beramen van middelen (voor het volk), om in deszelfs nood te voorzien*", werd nagekomen. De regering bracht 1600 hectoliter graan op de Brusselse markt. De prins schonk de armen van Brussel 2.000 francs.

Na 20 juni kwam voorlopig een einde aan de onrust in Brussel, maar de toestand daar bleef gespannen. Vanaf 3 juli was de schutterij paraat; elke marktdag was er een detachement op de been. Als gevolg van de duurte van aardappelen ontstond op 14 juli op de Groenmarkt weer een volksbeweging. Daarin roerden zich vooral vrouwen. Twee dagen later werd "de goede orde" op de markt weer verstoord.

Naast hongerrellen bracht de zomer van 1817 voor Brussel ook arbeidsonrust: katoenspinners kwamen in opstand tegen het invoeren van nieuwe machines. In de andere grote steden in het Zuiden was het eveneens onrustig. Over Gent lezen we medio 1817:

"Een groot getal werklieden in de katoen-drukkeryen binnen deze stad had over eenige dagen eene saemenspanning gemaekt, waer van het oogwit was, om de manufacturiers ten onrecht te dwingen van den werkloon te vermeerderen. De police zoo verregaende wanorders willende beteugelen, had de belhamels van deze saemenspanninge by den kop gevat en den tribunal correctionneel heeft den 1^e dezer [juni] een vonnis uytgesproken, waer by Pieter Wallant en Bernard van Steenbeke veroordeelt worden tot twee jaeren gevang; Pieter den Dapper en Jan den Dapper tot een gevang van dry maenden; Joseph de Voghelaere, Jan Beek, Joseph Verbeeken en Jan van Aelst tot een dito van eene maend; Karel Aerens, tot een van acht dagen, en alle solidairelyk tot de kosten van het vervolg; de twee eerste als de hoofden ofte voornaemste aenstokers, en de zeven andere als meer ofte min deelgenomen te hebben in bovengezeyde saemenspanninge en in de wanorders daer uyt gevolgd."

De zomer van 1817 – een jaargetij waarin doorgaans minder honger werd geleden – bracht ook buiten Brussel hongeroproeren. Op 23 en 24 juni 1817 werden in Brugge bakkerswinkels belaagd en een korenyaartuig geplunderd. Marechaussee, kurassiers en ruitery - troepen van buiten de stad - moesten te hulp schieten. Overheidsingrijpen was nodig, verlaging van de graanprijs alleen was niet voldoende. Twintig personen werden aangehouden, uiteindelijk werden zeven van hen schuldig bevonden.

Op 7 juni was in Antwerpen al een aardappelschipper aangevallen door vrouwen: de man had zijn aardappelen aan een opkoper verkocht. Op 25 juni braken weer voedselrellen uit, werden vijf bakkerswinkels geplunderd en werd verlaging van de aardappelprijs afgedwongen. In Gent werd op 24 juni geplunderd en moesten ruiten moesten ontgelden. Een graankoper werd bedreigd; er zou met voedsel zijn geknoeid door krijt door het meel te mengen. Drie dagen eerder beleefde men in Namen een hongeroproer, dreiging van plundering en "taxation populaire". In Leuven braken op 23 juli bij een paar bakkerswinkels vechtpartijen uit. Ook in Nijvel en Bergen kwam het tot ongeregelheden, gevolgd doorop 25 juni.

En het Noorden dan?

In het Noorden was het aanmerkelijk rustiger in de jaren 1816-1817. Er waren wel opstootjes, bijvoorbeeld in Rotterdam en Leiden. Die stelden echter veel minder voor. De president van het Leidse college van burgemeesteren meldde, dat

"(hem, op 24 juni 1816) door den Directeur van politie (was) gerapporteerd, dat er voor de woning van den Winkelier de Mol en den Grutter Swanenburg attrouplementen waren gevonden, (en dat hij) het noodig geoordeeld had middelen te beramen ten einde alle ongeregelheden voor te komen".

Veel meer gebeurde er e niet. In Rotterdam werden op 23 juni 1816 een aantal mariniers en 100 huzaren ingezet om een oproer uiteen te jagen. Volgen we de lezing van rijksgechiedschrijver Stuart, dan vonden er

"eenige volksverzamelingen (plaats) voor de huizen van sommige kooplieden in aardappelen en voor winkels van sommige grutters, klagende over de hoge prijzen der eetwaren, en van gemor tot gewelddadig weghalen van den voorhanden zijnde voorraad overgaande".

Ook in Amsterdam waren er in 1816 twee vrij onbetekende bewegingen. De bronnen volgend kan men constateren dat het in de Noordelijke steden in vergelijking met het Zuiden nogal meeviel met de oproerigheid van de bevolking (zie ook bijlage 3). Er was zeker geen sprake van een combinatie van industriële actie, hongeroproer en politieke ontevredenheid. De cocktail van het Zuiden. Echt hevige prijsstijgingen waren er boven de Moerdijk niet. Bovendien was de voedseldistributie in het Noorden vanouds – al sedert de zestiende en zeventiende eeuw - goed geregeld.

De relevante onrust die er was, was in het Noorden van een heel andere aard. Niet in textiel fabrieken, mijnen en glasblazerijen maar bij de aanleg van wegen moet men deze zoeken. Daar, bij de grote infrastructurele projecten van die dagen, kwam een van de zuidelijke industriesteden totaal verschillend soort protest voor: dat van polderjongens, of – in het Engels - 'navvies'. Deze grondwerkers voerden koning Willem's grootstschepse programma ter verbetering van de infrastructuur van zijn koninkrijk uit, met duizenden. Zo meldde de schout van Den Helder midden 1817 aan de gouverneur des Konings over een ernstig polderjongensoproer in zijn ressort (kort voor de aanleg van *het Groot Noordhollandsch Kanaal*) (zie bijlage 4). In Steenberg was het toen evenmin rustig. In mei 1817 klaagde de burgemeester over overlast van dijkwerkers ('vreemden') bij Dinteloord.

In het gehele Noorden was er in de jaren 1816 en 1817 echter naar het schijnt, geen collectief protest meer dan de genoemde. En die leken niet op de complexere onlusten in het Zuiden. Dat wil niet zeggen, dat er in het Noorden geen ontbering was en illegale acties die daaruit voortvloeiden. Daarom moesten in Zeeuws-Vlaanderen nachtwachten worden ingesteld, een gevolg van hand over hand toenemende diefstallen uit armoede. De stijgende voedselprijzen leidden tot 'criminaliteit'. Die werd in Brabant en Gelderland bestreden met 'dievenjagten'. Bij zo'n "*jagt*", tussen 16 en 18 januari 1817 in Gelderland, georganiseerd, werden 96 dieven en vagebonden opgepakt.

1817-1823: de onrust duurt voort. Noordelijke polderwerkers en Zuidelijke molenaars

Op de golf van hongerrellen en de hiermee soms in verband staande industriële en politieke onrust volgden in het Zuiden een paar jaar van betrekkelijke rust. Met enkele uitzonderingen. Zo kregen de Brusselse hoedenmakers in 1818 onenigheid met hun patroons inzake de lonen. Na een paar jaar stak het verzet tegen de groeiende mechanisatie de kop weer op. In februari 1821 protesteerden lakenscheerders in Verviers tegen de invoering van nieuwe machines. In april leest men over katoenspinners te Eupen: "*Vele werkmenschen die zonder werk zijn, in eene der fabricquen een nieuw werktuig hebbende zien oprechten, zijn samengerot en hebben hun misnoegen daer over betoont.*"

In juni en juli 1821 was er in Gent weer arbeidsonrust. Het begon met een werkstaking, ten dele om loonsverhoging (zie bijlage 5.) Het krantenbericht hierover laat zien, dat het hier een vorm van georganiseerd verzet betrof. Ook in Brussel was daarvan sprake. Daar zouden de katoendrukkers van de fabriek Devroom-Schavije in oktober 1822 'samenspannen' voor hoger loon. In april 1823 kwamen de Luikse nagelmakers in verzet tegen hun te laag bevonden loon.

Het jaar 1823 valt echter vooral op door andere acties: er was een ware hausse van anti-fiscaal protest in het Zuiden. De aanleiding vormde invoering van de belasting op het gemaal op nieuwjaar 1823, geregeld bij de speciale *'wet op het gemaal'* van 21 augustus 1822.

XXXX

Omdat graan (lees [rogge]brood) een van de belangrijkste voedingsmiddelen was van werkende klasse, trof deze belasting vooral de laagste sociale groepen. Ze werd des te zwaarder gevoeld, omdat de arbeiders, in de agrarische gebieden vooral, hun loon meest in natura ontvingen. Het gevolg was, dat de molenaar, die de maalrechten moest innen alvorens te malen, zijn betaling ook in natura kreeg. Zo ontstond een groot probleem: hoe de fiscale afdracht met de overheid verrekenen? Daarbij kwam. Dat het merendeel van de plattelandsbevolking analfabeet was en niet in staat de belastingformulieren te lezen, laat staan in te vullen. Ondanks waarschuwingen van de diverse provinciebesturen in het Zuiden werd deze wet toch ingevoerd. Dit leidde in januari 1823 tot een explosieve situatie.

De nieuwe belasting kwam overigens niet onverwacht. Het onderhoud van het leger, het bouwen van fortificaties aan de Belgisch-Franse grens en het invoeren van een goede administratie: het kostte de staat handenvol geld. Al in 1816 wilde men daarom de indirecte belastingen uit de Franse tijd opnieuw invoeren. Voor het Zuiden waren koloniale waren als koffie, thee, suiker en tabak luxeartikelen waar hoge accijnzen op geheven mochten worden, maar belastingheffing op voedsel voor 'de gewone man' ondervond heftig verzet. In het Noorden vond men de in het Zuiden bepleitte belasting juist onwenselijk en een gevaar voor de nagestreefde stapelmarkt in koloniale waren.

In deze patstelling bleef de rijksbegroting na 1816, steeds weer tekorten vertonen. Ook in 1819 ingevoerde indirecte belastingen maakten geen einde aan dit euvel. In 1822 kwam een speciale commissie met een voorstel voor een nieuw belastingsysteem. Dit hield een ingrijpende verandering van het fiscaal bestel in, tegen de wensen van het Zuiden in. Het na heftige debatten aangenomen voorstel leidden onder meer tot belasting op vlees (*'het geslacht'*) en brood (het *'gemaal'*), terwijl de bescherming van de Zuidelijke industrie verminderd werd.

De inning werd overgelaten aan de gemeenten die op hun beurt het rijk zouden betalen. De molenaars waren daarbij de controlerende tussenpersonen. Het was immers de bedoeling dat de belasting geheven zou worden bij de bevolking alvorens het graan in de molen gemalen werd. De molenaars mochten geen graan malen dat niet voorzien was van een certificaat dat de verschuldigde belasting betaald was. (Overigens was belasting op het gemaal was niet nieuw. Onder andere te Gent, Antwerpen, Oostende, Doornik en Mechelen kwam zij als stedelijke heffing voor.)

De kamerleden uit het Zuiden waarschuwden, zoals bleek terecht. In januari 1823 brak een storm van protest. Al op 4 januari werden te Aalst pamfletten aangeplakt tegen de koning en de wet op het gemaal. Nadien verbreidde het verzet zich. In Brugge waren er samenscholingen van behoeftige lieden, evenals in Izeghem en Waver waar ook pamfletten op de muren verschenen. Hetzelfde gebeurde in Antwerpen en Mechelen. In Gent werd in de kroegen gespot met kopergeld met de beeltenis van Willem I. Op 8 januari meldde de procureur-crimineel van Brugge opstootjes, veroorzaakt door behoeftigen die meel wilden kopen in zulke kleine hoeveelheden, dat de vereiste belastingbiljetten niet konden worden verstrekt. Hij attendeerde het stadbestuur er tevens op, dat maandag 13 januari *'verloren maandag'* was, een dag waarop vooral de armen feest vierden. Hij vreesde dronkenschap en nog grotere onrust in de stad.

Het parket van Luik meldde eveneens op 8 januari, dat inwoners van Ombret, Courthuin, en Armay hun plaatselijke molenaars gedwongen hadden graan te malen zonder belasting te betalen. Dit kwam

verder niet alleen in andere grote en kleine plaatsen in Wallonië voor, maar ook in het groothertogdom Luxemburg. Uit de correspondentie hierover in het *Nationaal Archief* te Den Haag, blijkt dat het verzet tegen de nieuwe belasting op het gemaal steeds grimmiger werd. Ging het in het begin om bedreigingen van de molenaar om het graan belastingvrij te laten malen, rond 10 januari verscherpte de situatie zich.

In Virton trok een groep van omstreeks 300 mannen en vrouwen, naar de molen en plunderden de graanvoorraden. De twee plaatselijke marechaussees konden niets uitrichten. In Remich moesten vijf marechaussees twee belastingemployeés assisteren bij het controleren van de molenaars. Daar werden 25 zakken graan in beslag genomen, omdat ze de belasting niet voldaan was. Het transport van de in beslag genomen waar werd door een woedende menigte aangevallen. De commandant van de marechaussee te Florenville meldde op 10 januari, dat het vooral vrouwen waren die ageerden en schreeuwden: "*we zijn liever voer voor het geweer, dan dat we moeten sterven van de honger!*" Op 15 januari besloot de overheid om het garnizoen van Namen in te zetten tegen de ongeregelheden in de kantons Arlon en Bouillon.

Midden januari blijkt het geweld overgeslagen te zijn naar het westen en midden van het Zuiden. In Kortrijk dwingen 50-60 dagloners de molenaar hun graan gratis te malen. In Sivigny trokken 150-200 mannen en vrouwen, gewapend met stokken en rieken in de nacht van 15 op 16 januari rond en riepen: "*weg met de rechten van de koning.*" Omstreeks vier uur die nacht trokken ze naar de molen om de molenaar te dwingen hun graan onbelast te malen. In de nacht van 22 op 23 januari werden te Mechelen en Brussel op de bisschoppelijke paleizen en op de burgemeestershuizen pamfletten aangeplakt. De strekking: "*om ons brood te kunnen verwerven, blijft ons niet veel anders over dan protest. Wij moeten wel in opstand komen om niet van honger te sterven.*"

De Luikse procureur-generaal Le Clerq meldde de 22ste januari, dat er ten plattelande in het naburige groothertogdom acties gericht tegen het innen van de belastingen voorkwamen. Men zou, noch in de provincie Luxemburg noch in het groothertogdom, over voldoende mankracht en 'dterke arm' beschikken om de belastinginners te steunen. Zo trokken bijvoorbeeld in Geronville waar 200 à 300 mannen en vrouwen, met stokken en stenen gewapend naar de molen trok, roepend "*overwinnen of sterven*".

De belastingcommissaris van het district Esneux meldde de 23ste januari aan het parket van Luik, dat 30 mensen de molenaar bedreigden en hun graan gratis lieten malen. In de vroege morgen van de 25ste trok een groep van 50 mannen en vrouwen weer naar de molen. Zes cavaleristen, een brigadier en een officier werden erop afgestuurd; acht personen (de aanstichters volgens de berichtgever) werden in hechtenis genomen.

Procureur-generaal Leclerq liet nog op 28 januari een aantal raddraaiers arresteren en over de Franse grens zetten. Na januari zou het niet meer tot ongeregelheden komen, hoewel de ontduiking van de belasting op het gemaal voort zou blijven duren. Aan het eind van 1823, na een periode met petitie van molenaars en velerlei fraude en ontduiking, trad de regering eindelijk in overleg met de provinciebesturen. Er kwamen uitzondering voor bepaalde gebieden, onder andere de provincies Henegouwen en Namen. Gelet op het repressieve karakter van de regering van Willem I, op de leiband waaraan officële krachten liepen en op de ultraconservatieve opvattingen van de Franse regering in die dagen, verbaast het niet, dat men de ernst van de gebeurtenissen naar buiten toe 'onder de mat' schoof. (Zie bijlage 6.)

Evenals in 1816-1817 traden er ook in het Noorden in 1823 weer een paar onlusten van 'buitenstaanders' op. Wederom van een geheel andere soort: die van de al genoemde polderjongens. In mei 1823 schreef de inspecteur-generaal van Waterstaat, Jan Blanken Jzn., in een brief aan de

gouverneur van Noord-Holland over een gewelddadig treffen tussen overheid en kanaalgravers. De oorzaak betrof de loonshoogte en de arbeidsomstandigheden. (Zie bijlage 7.)

Op weg naar de Afscheiding: 1824-1829.

Er volgde op 1823 in het Zuiden een paar jaren van betrekkelijke welvaart en sociale rust. De kentering, beginnend in 1826, kwam tot uiting in een reeks van arbeidsonlusten, die een uiteindelijke hoogtepunt vond in de zomer en herfst van 1830. In april 1826 vond een staking onder mijnwerkers plaats in Montignies, ten zuid-oosten van Charleroi. Het was een staking om loonsverhoging. In augustus 1826 brak er ten noordwesten van Charleroi, te Jumet, een staking onder de glasblazers met hetzelfde doel. Katoendrukkers in een fabriek te Gent staakten in april 1827. (Bijlage 8).

Anders dan bij deze staking hadden grondwerkers aan de haven van Gent wel succes met een tweedaagse werkonderbreking in juli 1828. Daar legden 200 arbeiders het werk neer. Er werden meteen soldaten op afgestuurd om de orde te handhaven. Twee werklieden werden gevangenen gezet. Een delegatie van arbeiders toog naar de gouverneur met het verzoek ervoor te zorgen, dat het achterstallig loon werd uitbetaald en de arbeidsvoorwaarden verbeterd werden. De gouverneur ging ter plekke polshoogte nemen bewerkstelligde dat eisen werden ingewilligd.

Onrust van geheel andere aard vinden we in Brussel, in november 1828. Naar aanleiding van de arrestatie van de journalist De Potter, die in de *Courrier des Pays-Bas* twee artikelen geschreven had tegen de minister van justitie, Van Maanen, vonden er ongeregelde heden plaats. Ruiten van Van Maanens woning werden door een "tierende volksmenigte" ingegooid. De Potter werd veroordeeld tot achttien maanden gevangenisstraf en 1.000 bfrs. Boete. Dit vonnis leidde dat jaar opnieuw tot ordeverstoring in de residentie. (Bijlage 9.) De menigte werd bij die gelegenheid geleid door advocaten, drukkers en individuen uit de "bourgeois-klasse": de samenstelling van de meute verschilde uitdrukkelijk van de hiervoor genoemde ongeregelde heden; het betrof hier politiek en niet sociaal protest. Een paar arrestaties volgden.

Het bleef onrustig in Brussel, al deden ongeregelde heden zich verder voornamelijk weer voor binnen de muren van de fabrieken. Op 24 april 1829 stonden 29 wevers terecht voor 'samenspanning om loonsverhoging'. De eis om hoger loon speelt een prominente rol bij de werkstakingen van de jaren 1829 en 1830. Zoals bij die van de arbeiders werkzaam aan de vestingwerken te Oostende, in oktober 1829. In Gent legden 50 spinners van de firma Voortman datzelfde jaar het werk neer om hun looneisen loon kracht bij te zetten. Het bedrijf poogde de staking te breken door nieuw personeel aan te stellen. Zonder succes: niet alleen werden de nieuwe arbeiders verhinderd aan het werk te gaan. Eigenaar Voortman moest zijn actie bekopen met een flink pak slaag van een van zijn spinners. De man werd met veertien andere stakers op 26 december 1829 te Gent gevonnist en veroordeeld tot (een of) meerdere weken gevangenisstraf.

In het Zuiden kwam polderjongensprotest veel minder voor dan in het Noorden. Helemaal ontbreken deed het echter niet. Zoals te Gent in juli 1828. Daar werd ook aan de infrastructuur van het Verenigd Koninkrijk gewerkt, het *Kanaal van Gent naar Terneuzen*. "*Sedert twee dagen (1 en 2 juli 1828) weygeren de werklieden, gebruykt aen de graving van den nieuwen dok en sluyswerken alhier, aen het werk te gaen, op voorwendsel dat zy geene genoegzame belooningen ontvangen; terwyl zulks voor onlusten deed vreezen, heeft de militaire macht zich dadelijk ter plaets begeven, om de goede order te doen onderhouden. Twee dezer werklieden die bedreygende redekavelingen hadden gehouden, zyn in stadsgevangenis gebragt.*"

Al eerder was er aan de 'Hollandse' kant van het kanaal polderjongensactie geweest. In 1825 werd een begin gemaakt met het graven van het kanaal van Terneuzen naar Gent. Een onderdeel van het werk vormde de aanleg van een afsluitdijk voor het Axelse gat. Vertraging bij deze werkzaamheden trad op door onlusten onder het werkvolk op 5 juli 1825. De ongeregelheden vonden een vervolg in oktober 1825. Er ontstond toen gisting onder de arbeiders, die in het afgedamde gedeelte van het Axelse gat met bootjes grond aanvoerden voor het dichtingswerk. Onder het eisen van loonsverhoging maakte men zich hier en daar schuldig aan afpersing. Men dreigde de schuiten over of door de keerkade te varen, waardoor het hele werk groot gevaar liep. Het aantal arbeiders dat in en rond het Axelse Gat bezig was, bedroeg omstreeks 2000. (Zie bijlage 10).

In het Zuiden was er weinig polderjongensactie, een vorm van protest die minder zegt over de geest van de lokale bevolking. In het Noorden op zijn beurt waren er nauwelijks industriële acties zoals in het Zuiden. Uitzonderingen daargelaten: zo werden in 1827 in Tilburg de ruiten van een fabrikant ingegooid, toen hij een stoommachine voor het aandrijven van een volmolen liet installeren.

Als er boven de moerdijk al arbeidersacties waren kwamen die van buitenstaanders: de polderjongens en grondwerkers, lieden met een sterk groepsbesef. In de zomer van 1825 was het bijvoorbeeld onrustig in de omgeving van Kampen. Door het werk aan de zeedijken op het Kampereiland en in het land van Vollenhove, bevond zich hier een grote concentratie polderjongens. Ook hier was er ontevredenheid over de uitbetaling van loon. (Zie bijlage 11). Soms kwamen deze grondwerkers niet alleen van elders uit het land, maar van over de grenzen. Zo traden in Groningen in de zomer van 1829 Oostfriezen als stakingsleiders op. (Zie bijlage 12.)

In het Overijsselse Hardenberg waren polderjongens eind 1829 mede verantwoordelijk voor ongeregelheden van overigens strikt lokaal karakter. Hier versterkte het verschijnen der polderjongens het protest. Zij behoorden, bij uitzondering, door hun deelname aan het protest als het ware tijdelijk tot de plaatselijke gemeenschap. (Bijlage 13.)

Het jaar 1830 in het Zuiden: om den brode of om de vrijheid?

Doorgaans stonden polderjongens en grondwerkers immers buiten die gemeenschap. De gebeurtenissen te Hellendoorn in februari 1830 illustreren dit. De burgemeester van Hellendoorn schreef in februari 1830 aan de gouverneur van Overijssel:

"Op gisteravond en vervolgens tot middernacht heeft alhier in ons dorp door onderscheidene vreemde werklieden, onder den naam van polderjongens, alhier in de buurten logerende eene verregaande overweldiging op het huis van Jan ter Hoek, kleermaker-tapper plaats gehad met het openbreken van deuren en vensters en niet alleen met inslaan van glazen, maar ook met totale vernieling van de ramen en vervolgens de meubelen in huis, als kisten, kasten, stoelen, tafels enz. in stukken te slaan en verders een kabinet open te breken en de laden daaruit te halen, onderscheidene kleren, linnen en wollen, te verscheuren, zodanig, dat zijlieden, man en vrouw de vlucht hebben moeten nemen en wij daarop de alarmklok hebben doen aantrekken om de ingezetenen zoo veel mogelijk bij elkaar te krijgen, dat omstreeks twee uur deze boel tot bedaring is geraakt."

Terwijl de rellen van polderjongens in het Noorden als op zich zelf staande uitbarstingen beschouwd kunnen worden, kan dat niet in het Zuiden. Opvallend is dat er daar in 1830 juist meer oproeren van deze groep zijn. Ze completeerden het al eerder genoemde cocktail van industriële en hongeracties en andere ongeregelheden vanweg schaarste en ontbering. De politieke strijd dat jaar had zo een

zware sociale component. Met elkaar vormde het alles de voedingsbodem van het tot onafhankelijkheidsstrijd uitgroeïende oproer in de straten van Brussel en elders in de Zuidelijke Nederlanden. Sociale tegenstellingen en armoë deden het veret in het Zuiden tegen het Noorden uitgroeïen tot onbeheersbare proporties.

Al in juni 1830 lieten de grondwerkers, die te Brussel werkten aan het kanaal naar de Rupel, hun ongenoegen blijken over het te betalen loon. Later die maand volgden 450 arbeiders, werkzaam aan de Schelde te Oudenaerde, hun voorbeeld: ook zij eisten hoger loon. Opvallend is, dat, terwijl de onafhankelijkheidsstrijd in de herfst en winter van 1830 vorm kreeg, arbeidersacties rustig doorgingen. De *Gazet van Gent* berichtte op 11 november 1830:

"Men schryft uyt Luyk, dat de kol[en]werkers in de omstreken van Seraing in de morgen van de 4 (november) waren bijeengekomen en gedreygd hadden alle stoom-werktuygen te vernielen. Onder de werklieden van de kolenmyn l'Espérance, by Luyk, was dien zelfden dag eene muytery ontstaen, om dat men hunnen dagloon had willen verminderen. Er waren troepen ter plaets gezonden en men hoopte dat de zaak geen gevolg zal hebben".

De misère was al vroeg begonnen dat jaar. De winter van 1829/1830 was erg streng vooral in het oosten van de Zuidelijke Nederlanden. Tarwe en rogge op het veld bevroren en een grote stijging van de graanprijzen trad op. Het achterhouden van een deel van de oogst van 1829 door de graanhandelaren die speculeerden op nog hogere prijzen, was mee daarvan de oorzaak. De lonen bleven bij dit alles op hun oude peil of werden zelfs verlaagd. De leefomstandigheden van het proletariaat werden slechter en slechter.

Ook Internationaal was er sprake van een crisis. De mechanisering van de industrie leidde niet alleen tot werkloosheid doordat mensen door machines werden vervangen. Zij leidde ook tot overproductie. Daarbij kwam nog eens, dat de in 1830 in Frankrijk uitgebroken juli-revolutie verstrekkende economische gevolgen had. Frankrijk was immers een belangrijke afnemer van de Belgische industrie. In Roubaix, dicht tegen de Belgische grens, kwam het rond de 18de augustus tot ongeregelheden, berichtte Eggermont, rechter te Kortrijk aan minister Van Maanen. *"Vreemd volk"* wist het werkvolk met drank tot verzet op te zwepen tegen de bazen. Die zouden zich op kosten van de arbeider verrijken. Vlaamse gastarbeiders in Frankrijk raakten zonder werk en keerden huiswaarts. Aan beide zijden van de grens was het mis. Op 22 augustus berichtte de Kortrijkse rechter, dat een Kortrijkse fabrikant hem verteld had *"dat de katoenspinnerijen thans veel lijden, dat de flauwste of minst bemiddelde moeten stilstaan, en dat hij zijn werkvolk heeft moeten laten gaan"*. In bedrijven die in werking bleven nam tenslotte zoals we al zagen het aantal machines toe en verving de veelal ongeschoolde arbeiders in de fabrieken.

Het eindresultaat was duidelijk: honger en werkloosheid werden verergerd door een economische crisis die maakte dat steeds meer fabrieken tot sluiting moesten overgaan. Dit vormde de achtergrond van hetgeen er in de tweede helft van augustus te Brussel en in andere steden gebeurde.

Het waren niet de arbeiders die de lont in het kruitvat wierpen. Op 25 augustus, na de opvoering van de opera *"La Muette de Portici"*, een larmoyant vrijheidsdrama dat om navolging scheen te roepen, kwam het in Brussel tot ongeregelheden, aangesticht door schrijvers en drukkers van *Le Courier des Pays-Bas*. Zij protesteerden tegen de behandeling van De Potter. Vooral de drukkerij van *Le National*

en het huis van zijn hoofdredacteur Libry Bagnano (een huurling van Willem I en Van Maanen), moesten het ontgelden.

Het bleek echter al gauw, dat de aanstichters de meute niet meer in bedwang konden houden. Niet alleen de vensters van de woningen van De Potters tegenstanders werden getroffen, hele wijken van Brussel werden door de menigte onveilig gemaakt. Er werd geplunderd uit wapen- en bakkerswinkels. koninklijke wapenschilden werden van winkelgevels gerukt. Er vielen doden.

De volgende dag, donderdag 26 augustus, verergerde de toestand. Bij zonsopgang werden de lijken van de arbeiders, die de vorige dag gedood zijn, waaronder een kind van 12 jaar, door de stad rondgedragen. Boeren uit de voorsteden voegden zich bij de meute, Tegen acht uur rukte een bewapende bende van vierhonderd mensen naar de zetel van het provinciaal bestuur in de Eikstraat. Er werd de lucht geschoten. Naast de Franse zag men de rode vlag. Op weg naar de Grote Markt groeide de menigte aan. Daar werd in tegenwoordigheid van duizenden toeschouwers de blauw-wit-rode vlag op het stadhuis gehesen.

Dan verandert de aard van het oproer. Omstreeks tien uur komen de arbeiders samen in de cafés van de Hoogstraat. In navolging van Engelse voorbeelden trekt men erop uit, om fabrieken, die machines hebben ingevoerd, te verwoesten. Om acht uur 's avonds blijken de fabrieken van Basse, Rey, Wilson, Bosdevex en Bal te zijn verwoest.

Inmiddels was de vernielzucht overgeslagen naar de voorsteden van Brussel, naar Ukkel, Vorst en Anderlecht. Ook hier werden machines vernield. In de dagen die volgden kwamen ook uit andere steden berichten over ongeregeldheden. Zoals te Kortrijk op 27 en 28 augustus, ten gevolge van dreigende fabriekssluitingen. De burgemeester bracht de fabrikanten ertoe om in het belang van de openbare orde hun fabrieken draaiende te houden. Te Namen brak in de avond van de 27 augustus oproer uit. De "gemene volksklasse" trok naar de messenfabriek Arnould. Er werd geroepen "*als we machines kapotslaan zullen we werk hebben*". Graantekorten en hamstering joegen de maatschappelijke temperatuur nog verder op. Plundering van graanpakhuizen dreigde. Men wachtte met smart op hulp van het leger.

Wanneer een ijzerfabriek te Couvin ten zuiden van Charleroi eind augustus sluit, dreigen ook hier opstootjes. Daar in het Zuiden, wordt, dicht tegen het Noord-Franse industriegebied aan, de crisis hevig gevoeld. Wanneer er te Doornik op 28 augustus drie fabrieken moeten sluiten, dreigen de werklieden de machines stuk te slaan. Te Thuin bij Charleroi zorgen arbeiders die aan de kanalisering van de Sambre werken voor een opstootje. Zij hebben geen loon ontvangen ten gevolge van problemen bij het verzilveren van wissels. Dit soort moeilijkheden heerst overigens in het hele land. De gouverneur moet tussenbeide komen en weet voor elkaar te krijgen, dat de grondwerkers regelmatig loon zullen ontvangen.

In de provincie Luik heerste als gevolg van de slechte oogst in de landbouw de noodtoestand. In de stad Luik zelf braken de dag na het begin van de ongeregeldheden in Brussel rellen uit. Uit angst voor arbeiders uit de wapenindustrie werd hier hulp van het leger ingeroepen. De meute richtte zich tegen het bisschoppelijk paleis en eiste tevens verlaging van de broodprijs. Ook in Verviers breekt oproer uit. De arbeidersmassa daar heeft werk noch eten. De schutterij en de burgerwacht worden ontwapend. Het stadhuis en de huizen van de stadsbestuurders worden geplunderd en vernield. In Hervé, Battice, Dizon en Hoei worden graanpakhuizen en belastingkantoren geplunderd en vernield. Er is sprake van georganiseerde rooftochten.

Alles overziend was het de sociaal-economische crisis in de provincies Luik, Henegouwen en Namen en rijpe bodem vormde voor het uitzaaien van politieke onrust vanuit Brussel. Deze politieke onrust waaide over van Brussel naar deze streken. Vlaanderen, dat er economisch beter voorstond dan

Wallonië, was aanvankelijk volgens ooggetuigen meest “een plaats van rust”. Maar ook hier bestond de ziekmakende cocktail van honger en werkloosheid. De provinciale gouverneur berichtte in een rapport van 29 augustus 1830 over een grote volksbeweging in Brugge. Het huis van de president van de rechtbank werd geplunderd en in brand gestoken. Men protesteerde tegen werkloosheid en voedselgebrek. De zelfde dag kwam men in Antwerpen in verzet tegen de belasting op gemaal en geslacht, die inmiddels geen rijks- maar een gemeentelijke of provinciale heffing waren geworden. Militairen en zelfs kanonnen kwamen eraan te pas om de rust te herstellen.

Politieke onrust gezaaid op vruchtbare bodem van honger en ontbering. De Engelsman Cartwright legatiesecretaris te Den Haag van 1829-1830, schreef op 10 september 1830, na zijn aankomst te Brussel, *"The liberals or violent party hold the rabble in their pay and may put them in motion at pleasure accordingly as the will for their services, and the lower orders are willing at any moment to commence a general pillage."*

1830 in het Noorden: de onzekere grenzen van ‘klein-Nederland’

In 1830 steekt in het Noorden één vorm van verzet de kop op, die ik hiervoor nog niet behandelde maar die wel veelzeggend is, voor het gebrek aan acceptatie van de nieuwe centrale staat van Willem I in het Noorden. Ze waren al begonnen in 1813 en 1814: ongeregeldheden naar aanleiding van conscriptie voor de nationale armee of de schutterij. Ook daarna weigerde soms een hele lichter schutters in een dorp op te komen of gebruikte men al protesterend geweld (zoals in Vleuten en Veendaal). (Bijlage 14.)

Verzet tegen militaire dienst en deelname aan de schutterij en dus ook strijd in dienst van de koning laaide echter in het Noorden vooral op in 1830 en 1831, om te beginnen in het grotendeels katholieke Twente.

Twente: een boerenrepubliek in verzet

De onrust in Twente onder met name katholieke schutterplichtigen en hun verwanten en geloofsgenoten begon al snel na de revolutie in het Zuiden. Zo waren er te Haaksbergen reeds op 2 oktober 1830 vier van de dertien schutters-in-spe gedeserteerd naar de oosterburen. Dat was negen dagen voor de publicatie van de oorlogsverklaring aan het opstandige België. In de volgende weken trachtten velen in Twente door een spoedhuwelijk de dienst te ontduiken. Gezinshoofden waren immers vrijgesteld. De ontevredenheid over de militaire dienst bleek in een aantal Twentse gemeenten zo groot, dat er rekwesten ter ondertekening rondgingen waarin de lotingen voor de schutterij gewraakt werden. In Oldenzaal met name waren de gemoederen zeer verhit. Voor de loting was er fors drankgebruik geweest. Door de later ter dood veroordeelde horlogemaker Heupink was kruit en lood aan met geweer en pistool gewapende herbergbezoekers verschaft.

De overheid zag zich genoodzaakt, de Twentse pastoors voor de kerkdiensten van zondag 19 december in het bezit te stellen van de ter zake strekkende *"decreten van wetten"*. Zo hoopte men weigerachtige schutters en miliciens alsnog over te halen hun verzet te staken. Veel effect had dit echter niet: velen bleven thuis. Het bleef even rustig maar daarna laaide het verzet op in plaatsen als Tubbergen, de thuisbasis van een van de voornaamste aanstichters van de onrust: Van Bönninghausen. Bij deze edelman zou gratis kruit te verkrijgen zijn geweest. Oldenzaal wordt uiteindelijk het centrum van de opstand. Het begint met het verschijnen van de belastingontvanger, Evers, in kapiteinsuniform op de markt. Dit werd als een uitdaging van de kant van het centrale gezag beschouwd. Door de burgemeester werd voorkomen, dat de menigte die Evers op weg naar huis begeleidde, tot handtastelijkheden overging.

De procureur-generaal Philipse, berichtte op 7 januari 1831 aan de minister van justitie Van Maanen over de onrust in Oldenzaal op 28 en 29 december 1830. Er zou een grote vergadering gehouden zijn van onwillige schutters, ook uit de omliggende gemeenten. Gesproken werd van 450 à 500 aanwezigen. De vergadelaars liepen door de straten, zongen, "*dronken braaf*" en schoten met kleine pistooltjes. Voor het huis van Evers werd dreigende taal gesproken. Overdag en 's nachts hielden gewapende schutters de wacht bij de stadspoorten.

Ook in Haaksbergen kwam het tot ordeverstoringen. Op 20 december maakte burgemeester Schaepman in een brief aan de Overijsselse gouverneur melding van ongeregelde heden. Na een bezoek aan Oldenzaalse herbergen waren de Haaksbergse schutters "*van de eerste ban*" (degenen die zonder meer in actieve dienst moesten komen) bepaald niet ordelievend teruggekeerd. De voornaamste zorg van Schaepman was, hoe op 30 december 85 gemobiliseerde manschappen in goede orde in Deventer af te kunnen leveren. Daaronder bevond zich ook een groep uit Oldenzaal, als opstandig bekend. Schaepmans zorg zal niet verminderd zijn, toen op 23 december 1830 een grote ploeg Oldenzaalse en Haaksbergse schutters joelend en in de lucht schietend van herberg naar herberg trok. Hulp arriveerde uit Eibergen en Boekelo in de vorm van belastingambtenaren en burgers, "*met de beste geest bezielde*".

Op 29 december werden wederom "*baldadigheden te Haaksbergen door Oldenzaalsche gepleegd*". Op 3 januari 1831 vertrokken slechts 35 van 85 opgeroepen schutters naar Deventer. In een schrijven van 7 januari is er nog sprake van "*openlijke oefening in de wapenhandel*" met als doel "*feitelijke tegenstand aan het wettig gezag*" te Oldenzaal te bieden. In een brief van 4 januari wordt gesproken over met pistolen en geweren gewapende schutters uit Weerselo en Tubbergen op weg naar het door troepen van de centrale overheid bedreigde Oldenzaal. In eerst genoemde plaats waren gewerschoten gehoord.

Op 4 januari 1831 was de maat voor de gouverneur en de centrale overheid inmiddels al vol geweest, na een bericht uit Almelo (zie bijlage 15). Er werd tot militaire actie besloten. In stukken van 4, 6 en 8 januari 1831 is sprake van het inzetten bijna 1.000 man, onder leiding van de kolonel Knol en overste Veeren.

Op 8 januari rapporteert de Overijsselse gouverneur uitgebreid over het oproer aan Van Maanen en bericht dat in Oldenzaal was voor 7 januari een grote schuttersvergadering uitgeschreven. Er waren plannen gesmeed een oud klooster te bezetten, de poorten te barricaderen en vanuit de huizen de "*ordetroepen*" onder vuur te nemen. De gouverneur schrijft:

"Als een vervolg op mijn missive van 6 januarij geef ik mij de eer Uwe Excell. te melden, dat ik mij op den 7 begeven heb na Oldenzaal en aldaar om 4 uren des namiddags ben aangekomen, volgden mij een Detachement Schutters van het 4 en 5e Bataillon van ruim 300 benevens een Detachement Houzaren van omtrent 50 man onder Kommando van den Heer Lt. Colonel Veeren. De Colonel Knol voerende 500 man Infanterie van den 18e Afdeeling en 100 Dragoners van het garnisoen van Deventer aan, had zoodanig spoed gemaakt zijnde op den 5e dezer in den agtermiddag van Zwol vertrokken dat reeds op gisteren des middags tegen een uur in de nabijheid van Oldenzaal verscheen. ... onder weg kreeg den Overste Knol nog het vertrouwelijke berigt, dat men voornemens was om de troepen door een Vriendelijk voorkomen en onthaal in de stad te lokken, en vervolgens van alle zijden te bestooken. Verder strooide men uit, dat de oproerlingen in verband stonden met onruststokers van de Roomsche Catholijke bevolking in de Graafschap Bentheim, hunne behoorlijke aanvoerders hadden, van geweeren, met stukjes geschut en ammunities zouden voorzien zijn. Deze gerugten die slechts gedeeltelijk waar waren, als zijnde het getal der onwilligen zeer vergroot, en de stukjes niet voorhanden, deden den Overste der 18e afdeling besluiten om met voorzichtigheid te werk te gaan, toen te Hengelo de Burgemeester van Oldenzaal denzelve, ontmoette, en verklaarde dat geen tegenstand zouden geboden worden, dat de schutters uit den omliggenden Gemeenten te Oldenzaal

vergaderd, zich verwijderd hadden en verreweg den meesten niet opgekomen waren. Deze troupen trokken gevolgelijk zonder eenigen tegenstand te ontmoeten binnen de stad, die zeer voor eenen verdediging met versperringen zoude vatbaar zijn geweest. Bij mijnen aankomst vond ik allen de nodigen maatregelen ter veiligheid door den ijverigen Kommandant genomen, er werden gedurende de nacht patrouilles door de stad en buiten dezelve verkenningen door de Cavallerie gedaan, de troupen, hoezeer van een sterken marsch komende, waren onvermoeid in den hun opgelegden dienst. Heden morgen ontving ik berigt, dat de Schutters en Houzaren onder commando van de Lt. Colonel Veeren gisteren te Goor waren aangekomen Haaksbergen en Ootmarsum is voorloopig, als eenigsinis afgelegen nog niet bezet, doch ook daarvoor zal nader door mij worden gezorgd, als ik zie dat de troupen veilig verder uit een kunnen gelegd worden. Ik zal mij ook ter bevordering dezer belangrijke zaak, dien bij minder krachtadigen maatregelen ernstigere gevolgen had kunnen hebben, nog eenige dagen in Twenthe blijven ophouden. De hoofden van eenige plaatselijke bestuuren door het geringe gezag hetwelk zij op de menigte uitoefenen, hebben zelve zoo al niet aanleiding gegeven, dan toch veel tot den voortgang van den wederstand toegebracht. Ook dit punt maakt het onderwerp mijner bemoeiingen alhier uit".

In de opstandige katholieke plaatsen als Losser, Hengelo, Borne, in Denekamp, Lonneker, Losser, Varse en Weerselo werden in totaal 300 man ingekwartierd, in Tubbergen meer dan 150 en in Oldenzaal zelfs 193.

De gouverneur rapporteerde verder: "De beide hoofdofficieren blijven te Oldenzaal en te Tubbergen, en onderhouden de onderlinge gemeenschap door patrouilles; op beide plaatsen heb ik mede enige wagens met 236 paarden dagelijks klaar staan om bij onverhoopte noodzakelijkheid, infanterie spoedig van de genoemde plaatsen te kunnen verzenden waarheen het zoude nodig zijn. Tusschen Oldenzaal, Zutphen en Deventer zijn piketten geplaatst om de correspondentie te verzeekeren op dien wijze tegen de aan vallen der kwaadwilligen. (Ik heb) de Burgemeesteren der gemeenten Tubbergen, Weerselo, Losser, Haaksbergen, Denekamp, Ootmarsum en Hengelo gelast zich op heden bij mij te vervoegen ten einde mij den staat hunner Gemeentens te geven. Bijna allen hebben mij verklaard, dat met uitzondering van weinigen gevlugte de Schutters allen bereid waren uit te trekken. Ik heb dan ook gelast die na de verzamelplaats te Deventer op te zenden De hoofdaanvoerder (die ten minsten bekend is) Albertus Heupink horlogemaker van beroep is gevlugt, doch ik veronderstel dat zijn verblijfplaats spoedig mij zal bekend worden, wanneer trachten zal denzelven in verzeekerden bewaring te nemen, en men welligt over de hoofdaanvoerders nadere inlichtingen die, hare arrestaties ten gevolge zouden kunnen hebben, zal verkrijgen en voor algemeen (worden als aanstichters) twee, zeer gegoede menschen van den RC godsdienst, de Heeren Hummels te Oldenzaal en Baron von Bönninghausen te Tubbergen gehouden. Ik heb de troupen zoo veel mogelijk in de huizen der onwilligen of verdachte aanstokers gelegerd en laat dien op_kosten derzelven verplegen. Ook zal ik die nog eenigen dagen hier houden, en mij van de aankomst der onwillige Schutters en eenigen Miliciens in het garnisoen, benevens de volkomen herstelling der rust verzeekeren, voor dat het getal derzelven verminder of naar de garnisoenen zal terug zenden."

Tot werkelijke gevechten tussen opstandige schutters en de troepen van overste Knol kwam het daarna in Twente niet. Munitie en organisatie daarvoor waren aan protestzijde zeker aanwezig. Op 22 januari werd er een fikse hoeveelheid wapens en kruit in beslag genomen: 42 geweren, 103 pistolen, 226 sabels en degens, 187 1/5 pond buskruit en 109 1/2 pond hagel.

Uit het commentaar van een protestantse inwoner van Losser op de acties van zijn katholieke streekgenoten in mei 1831 spreekt in onvervalst dialect de katholieke, pro-Belgische aard van het

oproer, althans van de aanstichters. (Bijlage 16.) Hoe weinig aandacht het Twentse oproer ook kreeg, uit de getuigenverslagen voor de rechtszitting in de zomer van dat jaar tegen de aanstichters blijkt hoe ernstig de situatie geweest was. Duidelijk wordt hoe wijdverbreid, zelfs onder overheidsdienaren het verzet van de katholieke Twenthe was geweest. In juni 1831 bleek de publieke geest in Twenthe bij gelegenheid van de rechtszitting tegen de aanstichters overigens nog steeds slecht te zijn. (Bijlage 17.)

Onwillige schutters en verzet in Gelderland en Brabant in 1830-1831

In Gelderland kwam het reeds in oktober tot ongeregelheden en passief verzet in de vorm van opkomstweigering. De kern van het verzet bevond zich in het Gelderse rivierengebied, vooral in het overwegend katholieke gedeelte. Daarnaast was er onrust in plaatsen als Twello en Groenlo. Veel schutters uit het land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen en de Lijmers doken onder in Pruisen, de Achterhoek en Mook.

De overgrote meerderheid van de ruim 600 schutterdienstplichtigen van het Land van Maas en Waal en omstreken weigerden allen op te komen. Als tegenmaatregel werden 337 militairen in Zaltbommel gestationeerd (Tot ongeregelheden) was het voor het eerst in het katholieke Driel gekomen, waar slechts 15 van de 45 schutters op waren gekomen. In Wamel werd het ongenoegen op 24 oktober tot openlijk geuit. In Druten hield de onrust ook verband met verzet tegen belasting. Eind november werd daar om belastinginning mogelijk te maken een detachement kurassiers gelegerd.

In oktober 1830 was er ook openlijk verzet in de Lijmers, in Didam, Zevenaar, Herwen en Aerdt geweest overwegend katholieke plaatsen. Uiteindelijk werd de situatie in Gelderland zo ernstig, dat de gouverneur besloot, de burgemeesters van het gewest te verplichten uitdrukkelijk de nieuwe wet op "woelingen en bedrijven" van 3 november 1830 af te kondigen. Die wet was niet voor niets ook voor het Noorden van Willem's Verenigd Koninkrijk ingevoerd.

In de maanden november en december 1830 ging driekwart van alle besluiten in de provinciale bladen op de een of andere manier over onrust bij schutterijen en milítie. Begin 1831 kwamen in het Land van Maas en Waal schutters bijeen om te spreken over verzet tegen opkomst. In een plaats als Balgoy besloot de veldwachter de onwilligen te steunen. Op 5 januari 1831 is voor het eerst sprake van militair ingrijpen in het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen. De gouverneur van Gelderland vraagt de minister van binnenlandse zaken om militair ingrijpen naar aanleiding van de weigering van schuttersplichtigen in Appeltern en Batenburg om op te komen. Dat gebeurt nadat alle kerken van het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen op de zestiende januari een proclamatie van de gouverneur is voorgelezen, waarin de schutters worden opgeroepen zich alsnog te melden. De vermaning in de kerk viel niet goed. In Appeltern maakten de gelovigen door te stampen met hun klompen het de pastoor onmogelijk te spreken.

Vanuit Tiel en Nijmegen trok de militaire macht, bestaande uit ongeveer 1300 man, het gebied binnen. (Zie bijlage 18.) Achtereenvolgens worden Druten, Wamel, Dreumel, Niftrik, Wijchen, Keent, Balgoy, Neer-Asselt, Over-Asselt, Heumen, Malden, Groesbeek en Hatert aangedaan. De expeditie werd niet volgens plan op 4 februari beëindigd. Na het overlopen van een aantal manschappen naar een Belgische patrouille, begin februari, trekken de troepen tussen 2 en 5 februari naar Weurt, Millingen, Beek, Ubbergen, Persingen, Beuningen, Ewijk en Winsen.

"Dorp voor dorp wordt bezet en soms is ook de gouverneur er zelf bij. De soldaten, die ondergebracht worden in boerderijen, blijken een voorkeur te hebben voor spek en ham en niet zelden worden de vuurwapens, die overigens van geen nut blijken, leeggeschoten op kippen, kalkoenen en zelfs varkens,

die daarna ras in de kookpotten verdwijnen. De wijnkelders worden terdege aangesproken en wie niet genoeg drank in huis heeft, wordt gedwongen snel een fikse voorraad - desnoods in Nijmegen - te gaan halen. Vooral de ruiters blijken er van te houden een paar hammen aan hun zadels te hangen". (Van Heiningen, Tussen Maas en Waal, 1972.) Van de in totaal 639 schutterdienstplichtigen worden er 426 niet opgekomenen gehoord. Zij krijgen een proces-verbaal aan hun broek.

In Noord-Brabant werden, in tegenstelling tot de rest van het Noorden, aanvankelijk geen schutters opgeroepen. Dit was mogelijk de voornaamste reden was voor de betrekkelijke rust in dit gewest, naast de aanwezigheid van een fors gemobiliseerd leger. Betrekkelijke rust: er waren zo hier en daar in september en oktober ongeregelheden. Geestelijken zetten aanzetten tot weigering belasting te betalen. In Heusden gingen protestantse Oranje-aanhangers met katholieken op de vuist. In Uden was onrustig vanwege "*anti-centralistische wrevel*". In Ravenstein werden in oktober de gezagsgetrouwe burgemeester de kleren van het lijf gescheurd. In Helmond smeedt een "*waarschijnlijk dronken mens*" een steen door het raam van de burgemeester. In Nuenen ontstond een oploop voor het huis van de dominee. In Deurne moesten de glazen van zowel predikant als belastingontvanger het ontgelden. In Waalwijk werd de notaris bedreigd. (Zie ook bijlage 19.)

De overheid was in Brabant beducht voor het op grotere schaal uitbarsten van sluimerende onlustgevoelens en voerde een daarom in deze maanden bewuste werkgelegenheidspolitiek om ontevredenheid als in het Zuiden in de kiem te smoren. Daarnaast werden "*alle volksbijeenkomsten, zeer geschikt om de rust te verstoren*" verboden. Jaarmarkten en kermissen waren voorlopig taboe. Maar desertie kon men niet verhinderen. In de laatste maanden van 1830 gaven meer dan 800 dienstplichtigen voor het leger er de brui aan. In 1832 bleek de helft van hen weer op hun post teruggekeerd; 54 van hen hadden dat gedaan nadat er bij hun ouders troepen waren ingekwartierd.

Zeeuws-Vlaanderen, door Brussel opgegeven grensgewest

Ook in het voormalige Staats-Vlaanderen was desertie op grote schaal. Van de ruim 1.000 opgeroepen schutters kwam de helft niet opdaven, terwijl ook een aanzienlijk aantal weigerde op te komen voor het leger. Deze militairen en schutters kwamen vooral uit de lagere, meestal katholieke bevolkingsgroepen.

In Zeeuws-Vlaanderen vielen troepen uit het Zuiden tussen 17 oktober tot 6 november de streek binnen. Dat gebeurde door 70 tot 80 'vrijwilligers' (aangeduid als "*Corps de Roubaix*") onder leiding van Ernest Gregoire. Gregoire was Fransman van geboorte en had al naam gemaakt als revolutionair toen hij zijn diensten aanbood aan het Provisioneel Bewind in Brussel. Hij kreeg als "*kommissaris van het Provisioneel Gouvernement, opperbevelhebber van de expeditie voor het noorden van Vlaanderen*" de opdracht zich meester te maken van dit gebied, waar ook Zeeuws-Vlaanderen bij hoorde.

Het zag er niet goed uit voor de regeringsgetrouwen in dit gebied. In een rapport van 8 oktober wees de Zeeuwse gouverneur op de zwakke verdediging van zijn gewest. Vijf dagen later schreef hij: "*dat het gouvernement deze getrouwe provincie geheel uit het oog schijnt te verliezen De toestand in Staats-Vlaanderen is hierdoor zeer hachelijk en dit punt is wellicht tegen een geregelde aanval niet te verdedigen.*"

In het overwegend protestantse West-Zeeuws-Vlaanderen (het zogeheten vierde district) was de protestantse burgerij inmiddels in actie gekomen. Na een Zuidelijke oproep voor de annexatie van voormalig Staats-Vlaanderen in *de Journal des Flandres* van 6 en 7 oktober, kwam een petitiebeweging op gang. Op 7 oktober stelde de burgemeester van Oostburg samen met de

vrede rechter een petitie tegen annexatie vanuit Brussel op, die op 11 oktober naar de koning werd gestuurd. Hij was alleen aan “*de voornaamste ingezetenen*” voorgelegd en werd getekend door 82 vooral protestantse ingezetenen van Oostburg, Aardenburg, St.Kruis, Schoondijke, Zuidzande, Cadzand, Retranchement en Waterlandkerkje. In Groede, Biervliet en Hoofdplaat nam de plaatselijke dominee op 15 en 16 oktober een soortgelijk initiatief.

De onrust onder protestantsen was gevoed door de al genoemde slechte staat van verdediging. De vertrouwde burgerwacht was van wapens en munitie voorzien, maar daarmee was nog geen doeltreffende defensie mogelijk. Zeker niet, toen bleek dat de voorraden van fort Frederik Hendrik in Breskens en het grootste gedeelte van de daar gestationeerde militairen, naar Vlissingen waren overgebracht. Dit versterkte de bezorgdheid. In oktober bereikte een verzoek om militaire steun vanuit het gewest Den Haag.

Op 11 oktober werd overste Ledel belast met de organisatie van de verdediging van Zeeuws-Vlaanderen. Hij kwam op 16 oktober in Hoofdplaat aan om daar te constateren, dat de kansen voor behoud van Zeeuws-Vlaanderen niet groot waren. Toch werden troepen en materieel ingezet. Troepen uit Vlissingen werden weer overgebracht naar fort Frederik Hendrik in Breskens. (Het garnizoen mariniers van het opgegeven Dendermonde zou wat later effectief onder zijn orders komen.) Van Breskens uit konden acties ondernomen worden tegen Belgische invallen. Dit gebeurde vrijwel onmiddellijk. De 22ste oktober kwamen er immers berichten uit Sluis over een op handen zijnde aanval van “*plunderbenden*” uit Brugge. Er werden honderd manschappen onder kapitein Groenevelt naar Sluis gestuurd.

Inmiddels was Gregoire al vanaf 17 oktober in Zeeuws-Vlaanderen actief. Gregoires strategie was eenvoudig: door zich met z'n troep te vertonen, zouden de gemeentebesturen overgehaald moeten worden zich bij Brussel aan te sluiten. De eerste plaats die door hem bezocht werd, was IJzendijke, op 17 oktober 1830. De inwoners reageerden bepaald niet geestdriftig. De eisen die Gregoire het gemeentebestuur voorlegde, werden echter vlot ingewilligd: de Brabantse vlag werd op de toren gehesen en een (min of meer afgedwongen) getekende verklaring ging van het gemeentebestuur uit naar Brussel met het om aansluiting bij de Belgische provinciën.

Gregoire vertrok 's middags uit IJzendijke. De streek lag open voor hem. Er was geen militaire macht die een gemakkelijke verovering in de weg stond. De gemeentebesturen vroegen dan ook op 18 oktober instructie aan de gouverneur: wat te doen? Deze antwoordde tamelijk slap:

"Pas door het uiterste geweld gedwongen, een adhesieverklaring te tekenen zou er een ander bestuur worden aangesteld of zou het bestaande neiging vertonen het wettig gezag niet te erkennen, dan moesten alle betrekkingen met het districts- en provinciaal bestuur worden verbroken".

Dezelfde dag nog trok Gregoire ongehinderd naar Sas van Gent en eiste onmiddellijke erkenning van het Voorlopig Bewind en het uitsteken van de Brabantse vlag. De burgemeester en twee raadsleden weigerden daarop in te gaan. Andere raadsleden lieten toen een nieuw bestuur te kiezen dat zonder protest van de burgerij werd ingesteld. Het bestond geheel uit katholieken en willigde de eisen van Gregoire wel in

Sas van Gent werd Gregoires voorlopige hoofdkwartier. Van hieruit trok hij op 19 oktober naar Westdorpe, waar met instemming van het lokale bestuur de Brabantse vlag werd gehesen. In de protestantse enclave Terneuzen in het katholieke vijfde district (Oost-Zeeuws Vlaanderen) wachtte Gregoire echter een zeer koele ontvangst. Daar was, evenals in de protestantse gemeenten Hoek, Zaamslag en Axel, op 19, 20 en 21 oktober een verzoekschrift voor de koning rondgegaan. Dat hield in, dat men bij een mogelijke scheiding van Noord en Zuid graag aansluiting bij het Noorden wilde. Gregoire moest in Terneuzen dan ook hier met geweld dreigen om zijn eisen kracht bij te zetten. Toch bleef het gemeentebestuur weigeren trouw aan opstandig Brussel te zweren. Hoewel de Brabantse vlag ook hier van de toren waaide, bleef het bestuur op zijn post: een mislukking voor Gregoires missie.

In Axel wachtte Gregoire op 20 oktober evenmin als in Terneuzen een warme ontvangst. In Axel was al in september een zelfde verzoek om aansluiting bij het Noorden opgesteld. Men erkende bij de komst van Gregoire noodgedwongen het Voorlopig Bewind, maar over aansluiting bij Oost-Vlaanderen wilde men geen uitsluitsel geven. De Brabantse vlag werd in Axel pas de 22ste oktober uitgestoken door enkele Belgen, die de gelederen van Gregoire kwamen versterken.

De dag daarvoor was Gregoire ook naar Hulst getogen. Dat was, evenals de meeste andere gemeenten van het vijfde district (Oost-Vlaanderen) overwegend katholiek, maar de bestuurlijke top bestond uit protestanten. Op 22 oktober werd door 61 notabelen een nieuw stadsbestuur gekozen. De protestantse burgemeester, Von Raden, schreef minachtend op 24 januari 1831 over: "*Zogenaamde notabelen, bestaand meestal uit kleermakers, schoenmakers en dergelijke ambachtslieden en waar onder weinigen, niet noemenswaardige fatsoenlijke Ingezeten en te tellen zijn.*" Deze lieden zouden beïnvloed zijn door de onderpastoor en gedreven door eigenbelang.

Ten noorden van Hulst lag, de grootste gemeente van het vijfde district: Hontenisse, een verzameling dorpen en gehuchten. De 21ste oktober vielen hier acht gewapende insurgenten binnen. (Zie bijlage 20.) Zij kregen de welwillende medewerking van de gemeentesecretaris. Op diens initiatief werden de 23ste oktober adhesiebetuigingen voor Brussel naar Gregoire in Sas van Gent gestuurd, ondertekend door de gemeentebesturen van Hontenisse en Ossenis. In Ossenis werd spontaan de Brabantse vlag gehesen. Dat gebeurde ook in het nabijgelegen Hengstdijk. In Sint Jan Steen vielen 41 Belgen binnen en werd op 26 oktober de Brabantse vlag op de toren geplaatst. In Clinge was de dag tevoren een klein Brabants vaantje op het gemeentehuis geplaatst.

Met de 'verovering' van Hulst had Gregoire de kroon op z'n werk gezet. Geen druppel bloed was gevloeid bij de overname van de helft van Zeeuws-Vlaanderen, het merendeels katholieke vijfde district. De Belgische inval gaf voor de katholieken daar de stoot die nodig was voor de verdrijving van de protestanten uit hun machtsposities.

Op dezelfde dag dat Gregoire Hulst in handen kreeg, was kapitein Groenevelt met zijn troepen onderweg naar Oostburg gegaan. Daar brak de 23ste oktober een gevecht uit met het legertje van Gregoire dat verslagen werd. Met achterlating van veel manschappen en materieel trok hij de oude grens over, om later weer op te duiken in Hulst. Op 27 oktober trok ook een troep van 150 Belgen onder leiding van Godderus, een kolenhandelaar uit Brugge, op naar het Noorden. Godderus en zijn mannen werden op 28 oktober echter door de Hollanders van overste Ledel uit St. Anna ter Muiden verdreven.

Twee dagen later trok een Zuidelijke macht van ongeveer 500 man Sluis binnen, onder een Franse officier in Brusselse dienst, De Pontecoulant. Deze troepen werden al gauw gevolgd door een groep van 400 man van het nieuw gevormde Belgische leger. De Brabantse vlag werd hier uitgestoken. Tegelijkertijd rukte Gregoire naar Aardenburg op met 600 man geregelde troepen en 1.200 tot 1.500 meelopers, aangeduid als rovers ("*baanstromers*") en katholieke bewoners van Zeeuws-Vlaanderen. Voorop ging het muziekkorps van Maldegem. Het gemeentebestuur van Aardenburg gaf echter geen krimp. Men erkende het Provisioneel Bewind niet en de Brabantse vlag werd hier niet gehesen. Een gedeelte van de troep marcheerde door naar Oostburg maar werd door de kleine Hollandse bezetting aldaar tegengehouden. In de avond kregen zij versterking van de 900 man van De Pontecoulant. De troepen konden Oostburg niet in, want de Hollanders hadden de houten draaibrug verbrand.

De Belgen concentreerden zich daarna bij Aardenburg, waar uiteindelijk ongeveer 5000 man verzameld waren: 1500 man geregelde troepen, voor het overige enige duizenden "*baanstromers*",

muzikanten en bewapende boeren. Gregoire en De Pontecoulant konden echter niet met elkaar overweg en Gregoire trok zich terug toen De Pontecoulant laat in de middag van 31 oktober weer naar Oostburg trok. Er werd daar weer slag geleverd. Koelbloedig optreden van Ledel - hij wist een aanvankelijk verkeerd geladen kanon op het goede moment weer in bedrijf te brengen - deed de kansen voor de Hollanders keren. Met zware verliezen moest De Pontecoulant afdruppen, over de grens naar Brugge terug.

Gregoire vocht nog even door, reorganiseerde zijn leger en arriveerde op 2 november bij Aardenburg om van daaruit te pogen Oostburg te veroveren. Daar had Ledel inmiddels vanuit Vlissingen de beschikking gekregen over de mariniers uit Dendermonde. Toen inundatie van het gebied door de Hollanders dreigde, werd Gregoire uit zijn functie ontheven en keerde hij op 6 november vanuit Aardenburg terug naar België. De Belgische invallen waren voorbij.

Enkele oproerige gemeentebesturen in het vijfde district bleven echter nog enige tijd functioneren, hoewel de Belgen daar sinds eind oktober waren vertrokken. Hulst en omgeving bleven opstandig gebied. Het Belgische Bewind steunde zijn aanhang daar niet echt. Pas op 6 januari werd Hulst verbaal 'ingelijfd' in de nieuwe staat en op 3 februari bereikte Axel de uitnodiging om zich bij het district Eecloo aan te sluiten. Het was echter alles mosterd na de maaltijd bleef bij woorden. Nadat de teruggekeerde burgemeester en districtscommissaris Von Raden de beschikking had gekregen over 500 infanteristen kon hij, op 11 januari 1831, veilig zijn Hulst stad en zijn district binnen trekken. Het 'oproerige' bestuur werd op 12 januari ontbonden. Nog maanden echter zou de geest van weerspanningheid overigens in het Zeeuws-Vlaanderen heersen. (Bijlage 21.)

Cijfermatig wat meer over de opstandigheid van Zeeuws-Vlaanderen

Zeeuws-Vlaanderen was niet overduidelijk in zijn geheel pro- of anti-Brussel. Is de onvrede nader te bepalen, zowel in zwaarte als naar aard en locatie? De vraag kan beantwoord worden door te kijken naar dienstweigering. Desertie is immers een bij uitstek individuele verzetsdaad: kiest de opgeroepene niet voor dienstneming, dan verzet hij zich impliciet tegen de overheid, in dit geval de Noordelijke. Wie weigerden dus op te komen voor leger en schutters, in welke mate en waarom?

De desertiecijfers in Zeeuws-Vlaanderen lagen in de jaren 1830-1831 erg hoog, zowel bij de nationale militie als bij de schutterij. Dat er een speciaal boekje over de deserteurs verscheen, met daarin alle namen en adressen, wijst erop, dat het hier om een belangrijk geachte zaak ging, waar de autoriteiten danig mee in hun maag zaten. Ik schreef al: de helft van de opgeroepen schutters verscheen niet: 500 man. Gemiddeld weigerde 1,1 schutter op iedere 100 inwoners. Cijfermatig onderzoek laat zien, dat dat het geta; in het 'protestantse' vierde district (het westelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen) 0,9 bedroeg, in oostelijke, 'katholieke' vijfde district was het getal 1,3%. Ook per gemeente beschouwd houdt de stelling steek: in de meeste van de 20 overwegend katholieke gemeenten van de streek lag het aantal weigeraars boven het gemiddelde.

Tot slot

Het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk was bepaald niet alleen aan koning Willem I en zijn politiek of aan zijn beleid te wijten. In dit werk werd verslag gedaan van een onderzoek dat verder reikte. Een onderzoek naar wat er gedurende de gehele periode van het Verenigd Koninkrijk leefde onder de bevolking. Daarbij werd gekeken naar collectief verzet en protest tegen de staat van Willem I en zijn gezagsdragers. De onderzochte acties werden vaak veroorzaakt door moderne sociaal-economische ontwikkelingen (zoals de Industriële Revolutie). En ook door conjuncturele

ontwikkelingen (crisis in economie en voedselvoorziening). Opvallend is echter vooral ook de rol van de religie in de gewesten op het breukvlak van Noord en Zuid. Fel werden de godsdienstige verschillen daar beleefd. Ze weerspiegelden zich in dienstweigering en desertie. Van die felheid zijn niet alleen aan katholieke kant legio voorbeelden van te vinden. Zowel in Twenthe, als in het Land van Maas en Waal, Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. Ook aan protestantse zijde laaiden de redeloze emotie vaak hoog op. Sprekend is het volgende citaat van een van de protestantse leiders in het Zeeuws-Vlaamse Schoondijke, notaris Abraham De Smidt. Hij schreef een korte beschrijving van de strijd in in westelijk-Zeeuws-Vlaanderen. Daarin noemde hij de katholieke geestelijken die de petitie rond droegen: "*Een vuig en evenals de katuilen alle licht schuwend priesterdom, verschrikt door de alom verspreid wordende verlichting en beschaving*".

Een geesteshouding als deze maakte toenadering tussen Noord en Zuid onmogelijk. Het was de combinatie van alle genoemde factoren, die leidde tot de definitieve breuk en de onherstelbaarheid ervan. Nadat de revolutie in Frankrijk in 1830 was uitgebroken en de vlam van daaruit overgeslagen, was er geen houden meer aan. Wat één natie had kunnen worden, brak in tweeën. Met achterlating van vele verweerde katholieken in een overigens protestants Noorden.

Bijlagen

Bijlage 1. "*Gand, 23 Juillet 1816. IL y a eu hier au soir un moment de désordre sur l'une de places publiques de cette ville. Quelques ouvriers de fabriques au nombre de 30 à 40 se sont trouves réunis par hazard, ou à dessein dans les cabarets du marché au grain. En sortant trois ou quatre se sont mis à déchirer leurs mouchoirs. C'est une femme, qui a donnée l'exemple. Ils les ont ensuite brûlés, disant qu'il falloit en faire autant de toutes les marchandises anglaises, qu'un bon patriote belge ne devait pas en porter. A peu près 200 morceaux d'étofle, vieuz mouchoirs, cravattes etc. ont été détruits de cette manière. On a demandé à quelques femmes, mais sans user d'aucune violence de donner leurs schalls pour en faire le même usage; elles ne se sont pas soumises a cette réquisition. L'attroupement s'est dissipé vers la nuit, de lui même en criant Vive le Roi. De pareilles scènes pourraient avoir des suites plus fâcheuses. Il sera près des mesures convenables pour les prévenir. Le petit désordre n'a une certain importance que parcequ'elle se rattache à l'état assez florissant a une détresse, qui paroît obliger les fabricants de coton a congédier une partie de leurs ouvriers, ou de diminuer le nombre hebdomadaire des journées de travail. D'autres a une introduction licite, mais non moins nuisibles, parceque les fabriques anglaises sont obligées par l'encombrement de leurs magasins, de vendre à porte, ou y consentir dans l'espoir de paralyser l'industrie de la Belgique. Je pense qu'on exagère ces deux causes, ce qu'il en est une que l'on oublie, c'est qu'il a été fabrique' dans les six derniers mois de l'année dernière a Gand et ailleurs une quantité de marchandises, qui dépasse les besoins de la population du Royaume, et ne trouve aucun débouché en france, ou le service de douane est en ce moment très sévère.*"

Bijlage 2. Begin oktober 1816 rapporteert de stedelijke commissie voor politie van de stad Luik over het hongeroproer van 30 september in die stad:

"*Bureau central de Police. Le commissaire dirigeant ce bureau et charge spécialement de la surveillance des marchés, nous a adressé son rapport, contenant tous les détails sur l'émeute populaire qui a eu lieu le 30 7bre dernier, par ce rapport et d'autres renseignements nous nous sommes convaincus que les excès auxquels paraissait vouloir se porter envers les marchands de grains, la foule d'individues réunis au 4 à 900 ouvriers de fabriques de draps, avaient pour une première cause la*

chereté du grain, qu'il attribuaient principalement à des accaparements considérables, que les dits marchands faisaient pour livrer à la distillerie et exporter. Nous voyons du même rapport que cette émeute a été contenue et étouffée par l'énergie de la police, et les mesures qu'elle a prises à cet effet, de concert avec l'autorité militaire qui ont l'une et l'autre, contribué à faire terminer cette journée orageuse sans aucun malheur. Le même commissaire termine son rapport en me rendant compte

- 1. que le 2e de ce mois, il avait fait arracher, deux écrits séditieux l'un affiche près la porte de M. le Baron de Rosen place verte, et l'autre sur la pierre noire du milieu du pont de Archer. Ces deux écrits renfermant des expressions outrageantes envers S.M., les états généraux et la Constitution et provoquant les habitants à s'armer, ont été aussitôt remis à M. le gouverneur*
- 2. qu'il a fait tous les jours, soirs et matins, des tournées pour reconnaître si on n'affiche pas encore de semblables écrits et pour en rechercher les auteurs.*
- 3. que le 3ième de ce même mois, il a reçu la déclaration du fr. Bernard Naskin, M(archand). de grains, domicile Rue Sur la Batte, au sujet d'une lettre anonyme qu'il avait reçue par la poste et qu'il a déposée, laquelle contenait plusieurs menaces et sommations sous peine d'incendie de fixer le prix de son grain à six florins.*
- 4. Que le 4 il a exercé la Surveillance d'usage sur le susdit marché aux grains, pendant la durée duquel, l'ordre regne et la tranquillité a été maintenu par les mesures concertées entre les autorités civiles et militaires.*
- 5. Que le 6 il a reçu la déclaration du fr. Henri Delige, M(archand). de grain, domicilié Rue Porte Fr. Leonard, lequel avait aussi reçu une lettre anonyme contenant encore un sommation sous peine d'incendie et des menaces semblables à celles contenues dans la lettre, envoyée au Naskin, que finalement il n'avait remarqué qu'ordre et tranquillité sur nos autres marchés dans lesquels les règlements de police s'observent avec satisfaction.*

L'administration municipale occupée autant à prendre des mesures pour prévenir que la tranquillité ne soit de nouveau troublée, qu'à donner ses soins à tout ce qui peut contribuer au soulagement de ses administrés. Dans l'instant où le grain est porté à un si haut prix, ne peut néanmoins taire les murmures et le mécontentement qui se manifeste dans les classes ouvrière et indigente, cette partie de notre population régarée un moment sur l'idée qu'elle avait conçue que la cherté de cette denrée provenait des accaparements et des spéculations des marchands, reporte maintenant ses plaintes sur le gouvernement auquel il attribue la faute d'avoir laissé continuer les distilleries de genièvre et la faculté d'exporte. Quelque puisse être notre position à cet égard nous avons tout lieu de croire qu'elle n'est que momentanée, d'autant plus que nos marchés vont être bientôt approvisionnés des produits de la récolte qui s'achève et nous pouvons donner l'assurance positive au gouvernement que la tranquillité sera maintenue en donnant pour un pressier garant la police de cette ville qui ne négligera rien pour entretenir le bon ordre. L'administration municipale croit ne pas devoir négliger l'occasion en cette circonstance, de manifester à V. le gouverneur de la province, la satisfaction qu'elle a éprouvée de la part de la police, elle est particulièrement obligée de faire une mention honorable de la conduite qu'ont tenu M. Stephanym, commissaire central et Simon commissaire du quartier de l'Est que se sont surpassés par une zèle, une activité et une égale énergie dans la journée orageuse du 30 7mbre dernier, pendant laquelle ils ont soutenu, seuls, sur le marché aux grains, tous les mouvements des individus qui s'étaient réunis dans le dessein de troubler l'ordre et d'exercer des vengeances sur les marchands de grains."

Bijlage 3. Hierna volgt het verhaal van de onrust te Rotterdam in juni 1817 van de hand van de burgemeester van de stad. Daarna volgen twee pamfletten van anonieme herkomst. *"Wij moeten nochtans met innig leedwezen vermelden dat eenige hujsen, pakhujsen en kelders van voorkopers in aardappelen, van erwtekoopers en grutters groot molest hebben geleden, ja zelfs het huijs van een dier verkoopers in de Zandstraat geheel uytgeplunderd doch dat ons niet ter kennis is gekomen dat een eenig Mensch bij die gelegenheid in zijn persoon is aangetast of corporeele belediging, als bij toeval, heeft ondergaan. Het is gemakkelijk na te gaan dat de oorzaak dezer Volksbeweging te zoeken is in de voorbeeldeloos duurte der eerste levensbehoefden welke de geringere classe bijzonder drukt, en dat deze langs eene misdadige weg eene daling in dezelve heeft tragten te verkrijgen, waar van Brussel het voorbeeld heeft gegeven, de oorzaak der uytbarsting schijnt echter louter toevallig en te meer te bejammeren daar de aanval het eerste geschiedde bij' een daad die eene tegenovergestelde strekking had om een meerder overvloed van aardappelen tot een matigen prijs verkrijgbaar te stellen. Zeker Koopman een Lading van vijfhonderd ton aardappelen uyt Engeland ontvangen hebbende, verkogt dezelve tot zijn aanmerkelijke schade aan een of meer Voorkoopers voor de matige prijs van vier à vijf Guldens de zak of ton. Een der kopers op de hoek der Luyzenmarkt en het agter 't Klooster woonagtig, een der gemeenste buurten dezer Stad, had reeds tien ton daar van ontvangen, en ventede op zijn beurt deze tegen zes Stuyvers de maat, de aandrang wierd zoo groot, dat adsistentie van twee agenten der Politie door hem is ingeroepen, met welker behulp hij voortging met uytventen, tot dat een gering quantiteit overhield, en de aandrang zodanig vermeerderde, dat hij het overschot ten prooij der menigte moest geven, terwijl kwaadwilligheyd het gerugt verspreide, dat hij die aardappelen voor een daalder de T on zou hebben gekogt, en ongeoorloofd daardp woekerde twee à drie bedrijvigen uyt den hoop zijn gearresteerd en aan de Justitie overgegeven. Wij hebben alle reden van tevredenheid over de activiteit zoo van het garnisoen, als over de Schutterij aan welker ijverigen pogingen wij veel attribueeren dat het hier bij is gebleven en dat geene magazijnen of graanzolders waar tegen ook niet weinige bedreigingen der menigte zijn gehoord; geattaqueert zijn geworden; geene der Broodbakkers hebben eenigen aanstoot geleden dan desniettemin geeft de stad een onrustig voorkomen, hetgeen, na het lezen van twee affiches waar van wij U Hoog Edele Gestr. een afschrift hier nevens zenden en ingenomen berigt en consideratien van den Heer plaatselijken Commandant ons heeft doen instemmen om een Detachement Cavallerie te verzoeken, ten einde aan de Publicatie heden bij Burgemeester en Raden der Stad gearresteerd en dadelijk gepubliceerd alle gewigt tot maintien van dezelve bij te zetten."*

Pamflet 1: *"God wij alle Zijn U Lof voor U weldaade die gij aan ons in Gunst en waare Liefde betoont wij Alle danke U dat gij ons hebt gegeven een Kooning die voor Al Zij landt Genootte wil en Zal Zorgen met_ vreugden maar hadde wij nu Zulke Stadt bestuurders over het Ganse Rijk daar Zoo veel woekeraars zijn die den Arremen mens van honger Laate om Komen dan waare wij alle verblijkt Godt en Koning geeft geeft Zij' Zeegen daar over."*

Pamflet 2: *"Ik Ondergeteekende president der Vergadering Groot 1700 personen alle van het Mannelijk geslagt waar onder sig bevinden 3 à 4 hondert gewaapende Burgers soowel opper en onder Offsieren maaken bij deezen bekend als de burgemeester Niet maken als dat de oude aardappelen den 25 dezer Maant van dat Gauwdieve tuyg Schravesande ende Neeve navandant oude beste niet hooger als 4 Stuyvers en het broot 7 Stuyvers niet hoger dan sullen wij de opkoopsters en de groote Koorekoopers Schravesande en de huijse Onderstenboven haaien en maaken anders Een Revolusie maaken en het op den 1 July deze Want Julje gauwdieve alle Burgemeesters Zulle U de Wettte voor schrijven daarom Waarschouwe Wij U om daar Surg voorte dragen. Want het gaan anders oplos Want het kan der nu niet me deur geteekent onbekent. "*

Bijlage 4. *"Ik vinde mij in de onaangename verpligting U Edel Gestrenge Achtbare te moeten berichten dat ik hedenmiddag door een stalknecht van het werk berigt ontving, dat in de gepasseerden ochtend diverse oproerighedens op het werk waren gepleegd en wel bij en in den omtrek van den Vogelkooij, (dat) een vijftigtal arbeiders waren opgestaan, eerst in enige keeten ongeregeldheden hadden gepleegd. genever gestolen en vervolgens op de vogelkooij, waar enige bazen logeerden, waren afgegaan om die te vervolgen, de welken slechts door het water de vlugt te nemen hunne woede waren ontkomen, waar na zij in gemelde huis alles stuk hadden geslagen en de menschen mishandeld. Ik met mijne geëmployeerden niet in staat zijnde, dien woesten hoop te beteugelen, heb ik met overleg van heeren assessoren bij mangel van schutterij alhier zoo rustende als dienstdoende met den militairen commandant geconcentreerd ... dat men hedenmorgen eene nadere jagt op den eerste der oproerige zich noemende Kapitein van de bende, dewelke gewapend was met een sabel met een vlagge er aan in handen te krijgen, had gemaakt, doch hetgeen mij is mislukt, zijnde gisteren avond op het gerugt der militairen diverse Brabanders, gelijk de gearresteerden ook zijn, in der haast gevlugt, zoo dat heden morgen 15 van die lieden op het werk mankeerden en dus presumptief daaronder de voorname aanvoerders zijn geweest".*

Bijlage 5: *"Gent, juni 1821: Voorleden vrydag, 1 juni, hebben de katoendrukkers en involdersgasten van eenige fabriquen dezer stad hun werk verlaeten en verscheyde buytenspoorigheden begaen. De police daer van onderricht, heeft 'er 23 by den kop gevat en nae de stadsgevangenisse gebragt. De oorzaeke van deze muyterye is de volgende: Sedert eenige dagen hadden de katoen-drukkers-gasten in algemeyne vergaederinge een decreet genomen, luydende aldus: Geene fabricant zal vermogen binnen den tyd van tien jaeren eenige involders als drukkery op te zetten. De involders zig hier door benaedeeld vindende, hebben by represaille gedecreteert van geene drukkery-kinders tot involdersleerlingen meer aen te nemen, en het is de overtredinge van deze laetste beschikkingen die de twisten en zelfs gevechten 204 vrydag heeft veroorzaekt Zaterdag (2 juni) is in eene andere fabrique ook eene muyterye ontstaen onder de spinders, die eene vermeerderinge van loon wilden hebben."*

Bijlage 6. De Franse gezant in Brussel, Mareuil, schreef aan Chateaubriand, de Franse minister van buitenlandse zaken op 21 januari 1823 dat aan de ongeregeldheden ten gevolge van het invoeren van maaltrechten, meer aarde werd gehecht dan ze eigenlijk verdienden. Verder noteerde hij: *"Les émeutes partielles qui avaient eu lieu sur deux points du pays ont été promptement apaisés. Sept des mutins ont été arrêtés; un juge de paix dont la conduite avait paru répréhensible a été destitué. Voilà à quoi se borne l'éclat que mentionnent nos gazettes. Telle est au moins l'assertion du ministre, et je n'ai aucune raison de ne pas y croire".*

In de *Journal de la Province de Hainaut* van 25 januari kon men lezen: *"Les journaux de Paris, ayant parlé de troubles qui auraient éclaté en Belgique. Placé sur la frontière ou la France touche à notre royaume, personne mieux que M. le directeur de cette feuille ne pouvait s'assurer de la fausseté de ces bruits. Ils n'ont été répandus que par cette classe de jurisconsultes qui esperent appeler au désordre en supposant son existence. Levenbach, Rédacteur."*

In de *Journal de Bruxelles* van 24 januari 1823 berichtte de redactie 'met verbazing', in buitenlandse als *Le Courrier Français* gelezen te hebben over onlusten in de provincies Luik en Luxemburg ten gevolge van het invoeren van de belasting op het gemaal.

Bijlage 7. "Reeds voor de geëerde van Uw Excellentie van Maandag den 26 Dezer No. 64/23 70 had ik per expresse de treurige uitkomst vernomen van een verschil dat tussen den aannemer G. Huijskens en zijne manschappen in de perceelen No. 9 en 10 van het Groot kanaal nabij Alkmaar werkende, in de vorige week ontstaan, en volgens mijn bericht door bemiddeling van den Heer Ingenieur I. van Asperen, zoo men denken moest, vereffend was. Dan de gen. Ingenieur op dinsdag morgen alhier bericht krijgende van eene nieuwe gisting, begaf zich terstond derwaarts, maar zag, bij Grafdijk gekomen zijnde, reeds de rook en vlam opgaan van een vrij hevige brand in de omtrek van de keet van den gen. aannemer, tegen over dezelve, het kanaal tusschen beide zijnde, komende, zag hij dat de houtstapels, planken, kruiwagens, kettingmolens, door de muiters ontstoken, hevig brandende waren, en hoorde dat er van tijd tot tijd geweerschoten door het werkvolk daar, en door den aannemer en twee onderbazen die met hem in de keet waren, uit dezelve gewisseld werden. De Ingenieur geen de minste gewapende magt bij zich hebbende, en geen politiebeamten in den omtrek bemerkende, begaf zich ijlings naar Alkmaar bij den Heer Schout L. Veer van het dorp Akkersloot, waaronder deze misdrijven plaats hadden, welke hem berigte, reeds schriftelijk aan den Heer Commissaris der politie zoo wel als bij den Heer Kommandant van het Guarnisoen vruchteloos aanvragen tot bekoming van adsistentie te hebben gedaan, waar op de Heer Ingenieur in persoon zich bij' de gen. Officieren begaf om hun met aandrang wegens het geen hij zelf gezien had, hulp en adsistentie te vragen; Dan dit zwarigheden ontmoetende, begaf de Ingenieur zich naar de Kamer van Heeren Burgemeesteren te Alkmaar, die op het Stadhuis vergaderd waren, om den toestand aan dezelve mede bekend te maken. Hierna begaf nu Ingenieur met een der opzigtters alleen zich naar de plaats der onlusten te midden onder het werkvolk, vermaande hun met ernst om geen verderen moedwil te plegen, den Medestander en Borg van den aannemer, die zij in een zoetelkeet als gevangen hielden, los te laten, zoo als dadelijk geschiede; en zich tot het werk gelijk te voren, gereed te maken, belovende dat hij Ingenieur zich aan de keet bij den aannemer, die zij met geweren gewapend op een afstand bezet hielden, daar de aannemer met twee zijner onderbazen, zijne woning die bereids hevig was aangevallen manmoedig verdedigde begeben zoude, om hun geschil ware het mogelijk naar reden en billijkheid te vereffenen. Hierin bewilligde de menigte en kozen drie van hunne putbazen, van welke een met schietgeweer gewapend was, om den Ingenieur te vergezellen met beloften (dat) zij geen verderen moedwil aan den aannemer plegen zoude. Op het geroep van den Ingenieur kwam den aannemer Huijskens voor een van zijn Vensterramen alwaar dezelve hem het voorstel tot eene minnelijke overeenkomst deed, het welk hij goedkeurde, waarop alles zoodanig bevredigd scheen, dat de drie gen. putbazen den aannemer de hand gaven, en bezwoeren dat hem geen leed zoude geschieden, en dat hij vrijelijk met hun en den Ingenieur buiten de keet zoude gaan, om deze Schikking aan de menigte bekend te maken, zoo als geschiede, en in den beginne het verwachte goede aanzien had. Doch op het onverwachte kreeg de aannemer naast den Ingenieur staande van een der muitelingen achter hem, met een zwaare walchersche paal een slag op het hoofd, zoo dat hij ten neder viel; de Ingenieur die nog alle moeiten deed om de verdere slagen die den aannemer stonden toegebracht te worden, af te weeren en de drie gemelde putbazen, geen tegenweer tot mede bescherming doende, werdt de Ingenieur zelve zoodanig bedreigd, dat hij door ontzet van eenige uit het werkvolk zijn ongemolesteerde terugwijking te danken had, terwijl zij den aannemer bleven mishandelen en verder afmaken, zijn keet uitplunderden. Na dit gruwel verspreide zich de menigte en de Ingenieur zich weder naar Alkmaar begevende, ontmoette kort bij de stad den Heer Kommissaris van politie en een Detachement militairen, waar mede hij terug keerde, en den aannemer benevens twee werklieden in een boerewoning dood, met nog drie andere werklieden gekwetst vonden leggen. Terwijl de voornaamste buitelingen gevlugt en overigens alles ' verspreid en stil was. Eindelijk behoef ik aan uwe Exellentie niet te doen opmerken, van welk groot belang in het algemeen en hier in het bijzonder, alwaar sinds 5 Jaren zoo veele Duizenden werklieden van alle soorten

en natiën vreedzaam en ongestoord langs de geheele linie van het Groot Kanaal gearbeid hebben en nog arbeiden, voor de nog onderhanden zijnde, en volgende uitvoeringen is, dat de omstandigheden van dit zoogenaamde lavei nauwkeuriglijk onderzocht en de oproerlingen ten voorbeelde van anderen strengelijk gestraft worden. Ik heb de borgen aangeschreven om ten spoedigste bij mij te komen, ten einde in plaats van den aannemer Huijskens tot voortzetting der werken op te treden en dewijl er geen reden is, om eene spoedige goede uitslag daar van te verwachten, heb ik om de verlooping der goede werklieden uit gemelde percelen te voorkomen, en de uitvoering is dit Saizoen geen verwijl te doen lijden, door zamentrekking van de meest daar toe bekwame opzigters en directie hebbende; den arbeid doen hervatten, met bekendmaking aan het werkvolk, dat ik voorloping zorgen zou voor hunne redelijke betaling."

Bijlage 8: de bedrijfsleiding laat zich horen in de *Gazet van Gent* van 19 april 1827: "*Den directeur hiervan (de staking) kennisse gegeven hebbende aen de police, wierden eene wacht marechausseen met eenen deurwaerder daer nae toe gezonden, welke laetsgenoemden de afvraege dede of zij hun werk wilden voltrekken; op hunne hardnekkigge weygeringe zijn 19 druckers aengehouden en nae de stadsgevangnisse geleyd."*

Bijlage 9: brief van de Russische gezant Gourieff aan de Russische minister van buitenlandse zaken, graaf Nesselrode, van 27 december 1828: "*Pendant les plaidoyers et au moment du prononce du jugement, qui condamnait M. de Potter à 18 mois de prison et mille florins d'omende, ses amis et le public, présent en foule à l'audience, laissèrent échapper des exclamations et des hue'es à la suite desquelles le president fit évacuer la salle. La même foule, grossie de nouveau adhérens, attendi t le prévenu à la sortie et faccompagnajusqu' à la prison, en vociferant des cris contre les juges et le ministre de la justice M. van Maanen. Près de l 'hotel de ce dernier situé en face de la prison, elle se porta à de plus graves excès; elle redoubla ses cris, et des pierres furent lancées contre les appartements du ministre. L'apparition de la force armée dissipa bientôt, sans efforts, la multitude assemblée"*.

Bijlage 10. "*Het werkvolk, na de zondag volgens gewoonte te hebben doorgebracht, weigerde die maandagmorgen 5 juli aan het werk te gaan en ging "lavij steken" (het werk neerleggen). Niemand werkte of mocht werken. De ongeregeldheden waren al wat eerder begonnen, toen vele arbeiders n zich naar het vlakbij gelegen Sluiskil hadden begeven om uit het magazijn aldaar levensmiddelen te halen. De burgemeester van Terneuzen riep de politionele macht van Neuzen, Zaamslag en Hoek bij elkaar en gaf hun een schriftelijke order om zich in geen geschillen te mengen, zich om kleinigheden niet te bekommeren en die over het hoofd te zien, op geen scheldwoorden en beledigende uitdrukkingen acht te geven en slechts van wapens gebruik te maken als leven of eigendommen van personen onverhoopt mochten worden aangevallen. Even later kwam een detachement infanterie naar Terneuzen om de orde onder de kanaalarbeiders te handhaven. Na een uitvoerig onderzoek werd geconstateerd, dat de oorzaken der ongeregeldheden lagen in de achterstand in de uitbetaling der lonen. Ook gingen zaterdags en zondags vele arbeiders zich te buiten aan sterke drank met gevolgen van dien. ... (ook) klopte de organisatie bij het werk niet voldoende en tenslotte waren door bepaalde personen pogingen in het werk gesteld werklieden weg te kopen voor werken in Noord-Nederland. Alles was dus niet een gevolg van te lage daglonen, zo luidde de conclusie, want op grond van*

nauwkeurig onderzoek meende men te moeten vaststellen, dat fl. 1,50 per dag voldoende was voor de kosten van levensonderhoud."

Bijlage 11. A. De burgemeester van Kampen schrijft aan de gouverneur van Overijssel op 20 juni 1825: *"Ik vinde mij verpligt Uwe Excellentie kennis te geven, dat gepasseerde Zaterdag nacht, zijnde geweest den 12den dezer, de tijding ingekomen zijnde, dat er agter deze stad, in de polder van Dronthen, onder de dijkwerkers oproerige bewegingen plaats hadden, de Heer kommissaris van Politie, Zig met een detachement Militairen, ten dien einde door den Heer Lieutenant kolonel van Heerdt gegeven, derwaards heeft begeven, wanneer men bevonden heeft, dat er onenigheid van de uitbetaling met een onderaannemer, de putbaas genaamt, ontstaan zijnde, een der dijkwerkers dehouten keet No. 1, had in brand gestoken, het welk ten gevolge heeft gehad dat de dader hiervan en den putbaas, door de dijkwerkers zelve, die daarbij belang hadden, alhierten Raadhuize zijn overgebracht, tegen wien de Heer kommissaris van Politie proces verbaal heeft geformeerd, terwijl dezelve aan den Heer officier bij de Regtbank te Zwolle zullen worden opgezonden, zijnde wegens alles rustig afgelopen. Men informeerd mij heden dat er insgelijks bij Grafhorst oproerige beweging onder de dijkwerkers zoude plaats hebben."*

B. De generaal-majoor provinciaal-commandant bericht aan de gouverneur op 22 juni 1825: *"Ik heb de eer uw Excellentie bij deze te antwoorden op uw missive in dato van heden N. 138. Dat ik mij op gisteren in persoon heb begeven naar de Luiters-Zijl en aldaar, met assistentie van de Heer Garnizoens Kommandant van Kampen, heb gevraagd en onderzocht na de munitie en ongeregelheden, welke aldaar zouden plaats gehad hebben doch ondervonden dat daarvan niet de minste schijn was en men zich had bang gemaakt voor niets beduidende zaken, en gaf de noodige orders Zoodanig de Patrouille in 't vervolg tot order zoude gedaan worden en op welke wijze Spoedig de noodige assistentie aan de Heeren Burgemeesters, Schouten en Politie zoude verleend worden, wanneer de Heeren worden gerequisiteerd. Daar ik vermeen dat er tot nog toe geene noodzakelijkheid bestond om deze detachement dadelijk te stationeeren Zoo heb ik heden daarvan kennis gegeven aan Zijne Excellentie den Heer Luitenant Generaal en autorisatie gevraagd deze detachement dadelijk te stationeeren wanneer men zulks nodig oordeelt, onder voorwaarde dat voor de ligging en 't voedsel der Soldaten, door de aannemers zal gezorgd worden".*

C. De commissaris-generaal van oorlog meldde aan de gouverneur op 25 juli 1825: *"Ik heb de Eer U W. E. gestr. in antwoord op deszelfs missive van den 20 dezen No. 9, te informeren, dat door mij op heden, aan den bevelvoerende Generaal in het 2e Grootmilitair Kommando de vereischte bevelen zijn gezonden tot de marsch naar Vollenhoven, van een Detachement Kavelerie uit het Garnisoen van Deventer ter sterkte van 25 hoofden, teneinde overeenkomstig U W. Ed. gestr. verlangen in voorschreven Gemeente te worden gestationeerd, Zoo om aan de plaatselijke autoriteit des benodigd, tot handhaving der rust en goede orde voldoende assistentie te verleen, of wel om door deszelfs tegenwoordigheid alle mogelijke beginselen van rustverstoring, onder de arbeidlieden aan de .stellingen de Vollenhoofsche zeedijken werkzaam, te weerhouden".*

D. De commanderend officier van het detachement bewakingstroepen rapporteert aan de vrederechter te Kampen op 30 juli 1825: *"Vernomen hebbende, dat zich onder de Dijkwerkers aan de Dijken naar den kant van Grafhorst en Mastebroek onrustige bewegingen opdeden, die tot feitelijkheden oversloegen, heb ik mij in persoon gister naar de werken bij de Venerieter zijl begeven en heb alle redenen om te vertrouwen, dat die onrustigheden zullen bedaren".*

Bijlage 12. A. De officier van justitie te Winschoten meldde aan de gouverneur van Groningen op 16 juni 1829: *"Ik ben onderrigt dat er wanorders ontstaan zijn onder het werkvolk dat, ten getalle van 250 bezig was met de graving van de Binnen Aa nabij de Nieuwe Schans, welk werk is aangenomen door H. Wilham; dat gisteren 25 a 30 man Oostvriesche arbeiders, het lawei hebben opgestoken en alle overige welgezinde arbeiders hebben gedwongen om met het graven op te houden, hen met haken dreigende den kop in te slaan, wanneer zij niet dadelijk met het werk ophielden; ten gevolge waarvan dan ook thans alle de 250 man arbeiders werkeloos zijn, en velen hunner zich aan losbandigheid overgeven."*

B. De snelle afloop van het 'lavei' wordt door de gouverneur als volgt verklaard: *"de misschien kwalijk geplaatste toegevendheid van den aannemer, die eene verhooging van arbeidsloon heeft toegestaan van twaalf en een halve cent per schacht Bij deze herstelde rust en orde zoude een langdurig verblijf der militairen te Nieuwe Schans als onnoodig kunnen worden beschouwd, doch ik neem de vrije hand aan Uwe Excellentie in overweging te geven of niet het bijeenzijn van meer dan 300 meestal vreemde arbeidslieden reeds op zich zelve eenigzins verontrustend is en of men het er niet voor mag houden, dat de nabijheid van eene kleine militaire magt, het volk zal terughouden van buitensporigheden en dieverijen in den omtrek".*

C. Overigens kan men zich afvragen of ook in dit geval afkeer van vreemdelingen niet tot vertekening van de gebeurtenissen heeft geleid. Eind juli 1829 blijkt, dat het met de gewelddadige acties van Oostfriesche arbeiders nogal mee was gevallen: *"dat de verschijning van het Detachement Militairen een goed gevolg heeft opgeleverd. Alle ongeregeldheden hebben onder het werkvolk niet alleen opgehouden, maar ook is het werk wederom aangevat. Deze gunstige ommekeer van zaken is, onder anderen daar aan toe te schrijven, dat de aannemer van het werk de inschikkelijkheid heeft gehad eenige verhooging van werkloon toe staan, voorts aan de verlegenheid waarin de werklieden zich bevonden, daar zij, bij het stilstaan van den arbeid, geen verdiensten hadden; en eindelijk aan de medewerking van den ambtsvoogd van Bonda (koninkrijk Hannover), die, vergezeld van eenige landdragonders, van zijnen invloed op de oostfriezen, die aanvoeders van het tumult waren, een nuttig gebruik heeft gemaakt. Bij deze herstelde rust en orde, werd een langdurig verblijf der militairen te Nieuwe Schans, onnodig, en ik heb zulks den Heer Generaal Majoor provincialen Commandant van Groningen en Drenthe verzocht, het detachement te doen terugkeren, hetwelk dan ook gisteravond alhier wederom is binnengekomen".* (Een klacht) *"... volgens welke zes Oostvriesche arbeiders, die zich bij mijne komst te Nieuwe Schans in arrest bevonden, zich zouden hebben schuldig gemaakt aan het vernielen van eene dam, die het bovenwater moest keren. Bij het onderzoek is mij gebleken, dat die klagte niet alleen geexagereerd, maar ook van bewijsmiddelen ontbloot was, daar dezelve alleen rust op de opgave van een enkel persoon, die verklaard heeft dat hij het uittrekken der planken na zonsondergang op eenen niet onaanzienlijken afstand heeft gezien, zonder dat hij eene der daders heeft kunnen herkennen. Het vermoeden viel op hen, die het laatste in het werk waren geweest en dezen heeft men aangehouden."*

Bijlage 13. A. Een brief van burgemeester Hoenderken aan de gouverneur van Overijssel van 30 december 1830. *"Gisteren na den middag ten twee uren is alhier aan de ingezetenen bekendgemaakt de proclamatie waarvan ik de eer hebbe Uw. Exc. hierbij een afschrift toe te zenden. De vergaderenden menigte bij die gelegenheid mede door den heer van Bevenvorde commandant van dit detachement aangesproken en tot rust en orde aangemaand geworden waarnaar alles rustig is gebleven tot ongeveer half acht uren. Op welk tijdstip er een schot viel hetgeen men eerst ter vergeefte trachtte te ontdekken van waar hetzelve kwam, doch hetwelk naderhand bleek dat uit eenen grup of opening tusschen de huizen van den burgemeester en dat van Hermen Amsink (welke regt is doorlopend den*

achterwaards naar eenen gemeenen weg langs den rivier den Vecht) moet zijn gekomen, vermits door dat schot twee glazen in het huis van den heer A. van Riemsdijk burgemeester van het Ambt Hardenberg zijn doorboord worden in een raam hetwelk zich tegen dien opening uitstreckte, zonder dat men heeft kunnen ontdekken waarmede zulks was geschied en schijnende dit naar alle gedachten het sein des opstands te zijn geweest, want daarna begon men samen te scholen, schieten hoorde men van alle kanten, geraas en getier verhieven zich, hoorde de onrustigste gesprekken en men verstoutte zich nu en dan den toren en den wagt te naderen, ten ruim negen uren nam de samscholing hand over hand toe en men bemerkte al zeer spoedig dat er polderjongens onder de menigte waren aangekomen, welke aangemoedigd door den overloed van sterken drank en getrouwelijk geassisteerd door de ten dezen gemeente zijnde kwaadwilligers zich niet ontzagen van tegen de militairen magt als het waren in te dringen en onstuimig op den ontruiming des toorns aanhielden, zonder dat den ondergetekenden welke zich als toen onder den rebellen bevond noch den meergemelden heer kommandant hier aan iets konden verzetten, waarna vervolgens door mij werd besloten den raad te doen vergaderen ten einde de gevoelens ook van dezen te vernemen, wat en hoe men zoude handelen waarop vervolgens eenparig wierd besloten, dat (ofschoon den toorn zodanig door het beleid van den kommandant des detachements ter verdediging was ingerigt, dat men hem als het ware als onbeklimbaar zonder de grootsten bloedvergieting konde beschouwen) men den polderjongens en kwaadwilligers denzelven zoude inruimen en alzoo aan hunne vorderingen voldoen ter voorkoming van den zo ongelukkigigen gevolgen voor den goed gezinden ingezetenen dezer plaats, want was het detachement (ofschoon later naar de overgifte des toorns versterkt door het aangekomen geheel detachement van Heemse) ook voor dien tijd van die sterkte geassisteerd zo zoude hetzelfde noch veel te zwak zijn geweest om den grote menigte kwaadwilligers te beteugelen, daar eene plundering van de goede ingezetenen waarschijnlijk de anders noodlottige gevolgen zouden hebben vermeerd, de heer van Riemsdijk voormeld heeft hier en daar nog eenig glazen in zijn huis doorboord met hagel en schroot moeten missen, doch heeft men anders geene ongeregeldheden van dien aard vernomen, heden gaat het met schieten en luiden voort doch men verneemt anders niets. Hiermede dit mijn rapport eindigend. De burgemeester der stad Hardenberg L. Hoenderken."

B. Proclamatie voor de ingezetenen der Stad Hardenberg. "De dezer dagen alhier voorgevallene openbare weerspanningheid tegen de publieke autoriteit en stoornis der openbare rust heeft het gouvernement dezer provincie doen besluiten om eene gewapenden magt alhier te doen binnenrukken, ten einde dezelve autoriteit en rust te handhaven en het is aan Uw ingezete dezer stad daarmede bekend makende, dat ik Uw sprekende in naam van den raad der gemeente regt welnemend aanmaan vooral rustig en naar de gegevene of wijder te gevene orders te gedragen, waarvoor ieder hoofd des huisgezins voor de zijnen zal moeten responderen en personeel verantwoordelijk worden gehouden, zullende een ieder de soms noodlottige gevolgen, welke bij voortdurende weerspanningheid hiervan het gevolg zullen zijn aan zichzelf hebben te wijten en worden bij dezen ten dage van heden en morgen wel speciaal verboden de attroupeementen of samschuilingen van meer dan drie personen bij of omtrent den kerk en toorn alsmede den militairen wagt, mitsgaders het houden van openbare gelagen en tapneringen des avonds na acht uren, en speciaal mede het sedert kort ter dezen gemeente door de ambtenaren bij 's Rijks belastingen ter vereering hunner superieuren ingevoerde nieujaarsschieten onder de gegeven omstandigheden hij dezen wel uitdrukkelijk verboden."

Bijlage 14. Een voorbeeld is Vleuten in mei 1816: *"Lijst der personen in de Gemeente Vleuten, welke zich als onwillig hebben verklaard, tot den dienst van Zijne Majesteit en het vaderland en den Eed geweijerd. Hendrik Hoedemaker Bakkerszoon, Dirk Versteeg Boerenzoon, Jan van Oostrum dito. Steven Versteeg dito. Frans van Riet dito. Cornelis van Zwijk Boerenknegt, Elias van Schayk dito., Aris*

Verkerk Bakkerszoon, Coenraad Tukken Schippersknecht, Hendrik Baan Boerenknecht, Jan van den Brink dito, Johannes Schalkwijk dito, Lodewikes Verhaar dito, Hendrik van der Vliet dito."

Het volgende stuk stamt uit Veendam. Het gebeurde speelt zich af in augustus 1816 en laat zien hoe men met gebruikmaking van militaire uitrusting zijn ongenoegen laat blijken. *"Bij de laatste gelukkige omwenteling van Zaken, zijn in deze gemeente, door vrijwillige bijdragen der ingezetenen aangeschaft vier trommels en vier vaandels, welke trommels bij de tambours van de Landstorm, en de vaandels bij een bezonder Ingezetenen verbleven zijn, dog zijn dese trommels van tijd tot tijd, wanneer zulks maar den een of ander goed vond, en buiten alle gezag gebruikt en gezocht, waardoor telkens grootte attrouperingen en veel al schrikwekkende omstandigheden voor de rustige Ingezetenen ontstaan zijn, dat de gemelde trommels (voor) de organisatie van de schutterij in dese gemeente hebben gediend, om de benoemde Tambours door een bekwaam gepensioneerde te Instrueeren, en ten dien einde, tot den 24 deser maand, een onder gemelde gepensioneerden, en drie ten huise van de weduwe van Korneles Boonzager, wiens zoon mede het onderwijs geniet, berust hebben, wanneer des avonds omtrent half agt uren, eenen Korneles Brinkhuis, Johannes Zoon, wolkammer alhier, met een groot ontbloot zijdgeweer, ten huise van de voorzeide weduwe Boonzager gekomen is, en de gemelde trommels, van haar heeft opgeëischt, en twee mede genomen, waar na die langs de straten zijn geroerd, en een grote hoop volk bijeen gebracht is, terwijl verder des nagts ten twaalf uren de trommel ten huise van den gepensioneerden, zijnde door eenen Jan Middelhoven, in naam van den voor gemelden Korneles Brinkhuis, is opgeëischt en mede genomen, en daardoor het geraas langs de straten en wegen vergroot, het weer heeft aangehouden tot des nagts drie uren, onder grote bekommering der goede Ingezetenen, voor veele ongeregelheden, zonder welke dit rumoer, ook niet is afgelopen als zijnde zelfs bij met een steen, door de glazen geworpen, daar nu het willekeurig en eigendunkelijk gebruik, van de voorgemelde trommels, en vaandels, door bijzondere ingezetenen, telkens, vele disorders, en rustversturende omstandigheden, ten gevolge heeft, neem ik de vrijheid Uwe Excellentie, ter voorkoming van dien, en het te verzoeken, dat de gemelde trommels en vaandels, op bevel van Uwe Excellentie wegen worden opgehaald, vandaar deselven zich thans bevinden, en geplaatst hetzij in de kerk alhier of op zodanige andere plaats, als Uw Excellentie behagen zal, en verbod om daarvan, gebruikt te maken, buiten uitdrukkelijke autorisatie, en goedvinden, van gouvernementswijs. En voorts sterke aanmaning, tegen aller attrouperingen".*

Bijlage 15. Op 4 januari 1831 berichten burgemeester en wethouders van Almelo aan de Overijsselse gouverneur: *"Bij de van dag tot dag onrustbarende tijdingen nopens de dreigende houding der onwillige Schutters in de grensgemeenten van dit Arrondissement, zagen de weldenkenden, beminnaars van Vaderland en Koning van dag tot dag rijckhalzend te gemoet de maatregelen welke door het Hoog gezag tot voorkoming der onheilen, welke uit den stand der zaken en de gisting in gezegde Gemeenten plaats vindende kunnen voortvloeijen te voorkomen (Wij ontvingen van een lid van het stadsbestuur) zoo op het moment het navolgend rapport: In de environs der Stad Oldenzaal gekomen zijnde, zag ik van den kant van Weerselo een tiental Manschappen gedeeltelijk met geweren gewapend naar die Stad oprukken. Circa half drie uren bevindende ten Huizen van den Heer D. W. Stork, ontvanger aldaar, zag ik uit de .straat van de Wed. van Delden eene menigte kinderen gevolgd wordende door een aantal Manschappen ten bedrage van ongeveer 250 en twee gelederen opmarscheren; de beide eerste Manschappen voorzien van twee zware timmermansbijlen; 112 Man gewapend met Jagt-geweren en de overigen met pistolen; terwijl ik bij mijn retour op den weg van Oldenzaal naar Hengelo achter op ben gereden een troep van 12 à 15 manschappen, gedeeltelijk met geweren gewapend. Voorts heb ik uit eene zeer geloofwaardige bron vernomen,*

- dat op woensdag den 29 December er ruim 450 Manschappen verzamelt zijn geweest te Oldenzaal, meest met Pistolen gewapend, welke op de Markt hebben geschoten en dreigementen gedaan voor het Huis van den Ontvanger Evers;
- dat op de 3e dezer een aantal geweren is aanwezig geweest bij Gerhardus Braamhaar, tapper te Oldenzaal aan de poort naar Hengelo en waarschijnlijk uitgedeeld en dat men op gisteren twee vaatjes kruid van de Gronau naar Oldenzaal heeft laten komen; - dat men openlijk te Oldenzaal zegt, dat bij von Bönninghausen in Vleeringen, Gemeente Tubbergen en Hummels, te Oldenzaal kruid is te bekomen;
- dat alle nachten patrouilles afgezonderd en posten uitgezet worden tusschen Oldenzaal en de omgelegene Gemeenten, en er tevens op verschillende punten 4 paarden gereed staan en orders zijn gegeven, indien er Militairen mogten komen aanrukken daarvan in de naburige Gemeenten der onwillige Schutters onverwijld kennis te geven; in welk geval de klokken zouden worden geluid en de Manschappen naar Oldenzaal opmarscheren;
- dat de Manschappen, welke ik heden over de markt heb zien trekken, volgens informatie, van de exercitie kwamen;
- eindelijk, dat bij' gehoudene conferentie met den Burgemeester der Stad Oldenzaal, dezelve van opinie was, het noodzakelijk te zijn geworden, dat er Militairen, niet in geringen getale maar ten minsten 500 à 600 Man, zoo wel infanterie als Kavalerie, gezonden werden om de oproerige menigte, krachtdadig tot de orde terug te brengen. Wij hebben het van onzen pligt geacht U W.Eg. van dit een en ander met den meesten spoed te informeren en daartoe deze, per Expresse, te depescheren; ten einde door U W.Eg. onverwijld die krachtdadige en gepaste maatregelen, te kunnen worden genomen en gedaan executeren, welke U W.Eg. in het algemeen 's Rijks belang en der publieke veiligheid zal oordelen te behoren; - terwijl wij ten slotte hierbij' voegen, dat volgens het zoo op het moment door den Heer Substituut officier alhier aan ons gedaan te kennen geven op Zondag laatst een Deserteur der Militie, door Menschen, voor de poort der Stad Oldenzaal gewelddadig (uit de handen van) deszelfs begeleiders is (bevrijd)."

Bijlage 16. Hierna volgt de visie van een hervormde Twentenaar uit Losser op zijn katholieke streekgenoten, die bij de schutterij-onlusten betrokken waren.

"Losser, Den 12 Mei 1831.

*Dat is Van De on Willige Schutters
En De Lossersche Schutterij
Die Ging naar Oldenzaal Es
Smorgens Dan Vloeken En Domme
neeren En als Haar De Menschen
vraagden Waar Zal Het nu Heen
Dan Waaren Er Zommigen Die Zeiden:
nu Zullen zij Vlamagter Hebben.
En Dan Zeide De Ander: nu Zullen
zij lonte Hebben. Dat Hebben De
Schutters Gesproken, Zoo Lange
als Zij Nog niemand Zaagen. Den Vierden
Jannuarie Gingen Zij Naar
Oldenzaal, zingen Dansen en Springen
En Gingen Daar Zoo Vrolijk Heen
Net alsof zij naar Eene Bruiloft*

Gingen. En Den 7 Jannuarie toen
Gingen zij Smorgens Om Half Elven
Er Weer naar toe En toen Hat Een
Ieder Zijn Geweer Op Den rug En Zijn
Pestool in zijn Zak. Maar zij kwaamen
niet Over, want De Hollandsche
troepen Die Kwaamen Haar te vroeg
Over, Eerder Dat zij Het Wisten.
Want zij kwaamen Halfweg Oldenzaal,
toen Hoorden zij De tromme Gaan.
En toen waaren zij Al in Benaauwdheid
En Wisten niet Wat zij nu Zouden
Beginnen, toen Maakte Een ieder Dat
Hij Zijne Waapens van Den nek af
Kreeg Maar Die toen er Goed over
Dagt Die Ging Over Naar Oldenzaal
Maar 'S avonds vatten zij zich weer
bij Malkanderen En inplaats Dat zij
de Regte Weg van Oldenzaal zouden komen
Gingen zij' door leuniker (Lonneker) Daar Schooten
zij alsof Er De Vijand was En Gingen
Door Bos Deppenbrook in Losser En
Daar Hebben zij Posteert, alle Bij
Malkanderen Maar wat Daar toen Wel
Voorvallen is Dat kan ik
niet Schrijven Want ik weet Het
niet Maar Het Gemene Volk Geef
Ik Geen Schuld want Die Lieten zich
Verschuinen (opruien) Van Zulke Menschen
als Heupink uit Ootmarsum En
Hommels uit Oldenzaal En Van
Meerder Zulke Menschen Maar wat
Hebben zulke Menschen er nu van
als Heupink en Hommels! Vooreerst
Heupink, Die kan Schutt Loopen En
Hommels Die Hebben Zij Gevangen Weg
Getransporteerd en ... Bennen ook wel zulke
Menschen Die zulke Woorden
Wel Durfden Spreken Dat De Stad
Oldenzaal Maar Wel (eens?) Goed Was als
Haar Eene Ander Zeide Dat Het tog Goed was
als zij Zich tog niet te Weer Zetten
Maar Die man Die zulke Woorden Sprak
Wou ik Wel Met Naame En tooname Noemen
Maar Dus zeide Hij Er Weer Agteran
als Dat Volk kwam Dan Ging Het Aan Het
Plonderen En Rooven toen
Was Hij niet Bang voor Oldenzaal. Maar
Die Menschen Dat Waaren Geene
Schelme of Gauwdieven: Maar
Mijne Goede Vrienden nu Overdenkt
Eens Wat voor Een Leven als Wij

*Hebben in Het Laats Van Het Jaar
Dertig En in Het Begin van Het
Jaar Een En Dertig Wat Dan Een Mensch tegen
Den Anderen Zeide En alle
Die Dat zeiden Dat Waaren Verdomde Peutters
(lees: Potters, de toen gangbare scheldnaam voor de Belgen)
Zij Zeiden tegen De Gerefvoormeerde Gezinden
Dat Zij Haar De neus Wouden Opkleuven
En wrijven Haar Daar Zout En Peeper in
En Dan Wouden Zij Haar Drie Daagen Mee
Laaten Loopen En Dan Wouden
Zij Haar De tong uit Den Hals Snijden
En Laaten Haar Daar Zes Weeken Met Loopen
En Dan Wouden Zij de Kop Er af Doen
Maar Daar Heeft De Prins Van
Oranjen Nassau Haar voor Bewaart, als Dat niet
Gebeurt is Want Die Potters
Waaren Er Wel Aan toe
Want Zij Wisten niet wat zij van Nijd
zouden Spreken, Mijne Vrienden!
Dat kan ik u nog Schrijven als
Dat De Groonige (Groningse) Schutters
Den Laatste April Bennen in Losser Gekoomen
om De Vervloekte Peutters om Die Weer Op te
Haalen Maar nu Zitten zij Vast
om weer los te krijgen want zij Willen
om De Duivel niet Weer Op koomen
Want Zij Laaten Zich Daar alles voor Op vroten (?)
En koomen nog niet
. Maar De Schutters uit Grooniege
Die Bennen Veel te zagt Want
Daar Durven zij Mee Doen Wat zij Wilden.
Maar de toeleggers Zien
(Losserse vrouw met voornaam Siena)
En De Goltera (?) En De Vos (?) Hebben zij in De Wagt gezet
En De een Zien Die Verdomde Zien, Heeft Gezegd
al dat zij Losser af Branden zou
Haar Broeder nog niet weer Op koomen.
Maar Zoone Ziene
Daar moest ik Eens Wat Over te zeggen Hebben
want Dan weet ik wel Dat Het Haar zoo niet Hat Gegaan!
Want ik Zou Haar Losser Branden."*

Bijlage 17. Hiema volgen enkele getuigenverklaringen over het gebeurde in Twente uit januari 1831.

"De positie van den Veldwachter Heinink te Oldenzaal Dezelve erkend dat aan hem even buiten de poort een Deserteur ontweldigd is, door eene menigte menschen ten getalle van wel honderd personen; doch van allen welke hij niemand had gekend zijnde alle boeren geweest en alle ongewapend. Aan de Deposant gevraagd zijnde, 'of er ontweldiging plaats had gehad op een der dagen van bijeenkomst der onwillige schutters' antwoorde de Deposant. 'dat het geen dag van Vergadering was geweest.' Hij wist niet op te geven in welke herbergen of andere huizen de onwilligen

hunne gewoone bijeenkomsten hadden. hij had nimmer andere verzamelingen (gezien) dan dien, welke op de markt hadden plaatsgehad; - alleen op scherpen ondervraging herinnerde hij zich, dat eenige lieden bij de Kastelein Jan Schuurman in het Witte Paard waren geweest om te informeeren, wanneer den Deserteur zoude getransporteerd worden, verders wist hij niet wat bij die attroupementen was verhandeld, de lieden hadden gezongen (hij) konde niet zeggen andere gesprekken opgemerkt te hebben, dan alleen dat zommige burgers gezegd hadden, het tijd was om uit te trekken: in welke zin zij dit gemeend hadden, wist hij niet; ook hadden zich wel eens lieden vergaderd bij zekeren Steenbeke. Hij schreef de redenen der ontweldiging van den Deserteur hier aan toe, dat er bij de boeren zich een zoude bevonden hebben, die vermeende den Deserteur te kennen, want eenigen hadden aan den Cipier geld geboden, om denzelve in de plaats van het arrest te mogen bezoeken.

Den Cipier der gevangenis te Oldenzaal verklaard, Dat hij de gevangene aan een boer uit Weersele had doen zien, omdat dien boer vermeend had, denzelve te kennen wijl de broeder van Wevelkate uit Berhuisen vervolgens gedachten den Cipier een zoon had, die als Deserteur alsnog over de grenzen zich zoude ophouden. Dat overigens geen burgers maar vreemde personen de Deserteur zouden hebben ontweldigd en dat den veldwachter voor zijn vertrek aan hem Cipier had gezegd, voor geen f 50,- de man te willen wegbrengen, en wederom dadelijk na de ontweldiging, 'ik ben hem al kwijt'.

Den Kastelein J. Masselink, in 's Lands Welvaren te Oldenzaal heeft verklaard Dat eenige burgers en boeren op een Zondag ten zijnen huize waren bij elkander geweest, en zoo hij vermeende onderling hem gelag hadden uitgemaakt en betaald, dog dat zekere Bernardus Wekkink woonachtig achter de muur te Oldenzaal, van buiten het huis waren gebleven, het geld had ontvangen en aan hem kastelein overhandigd, hebbende bedragen om en bij de f 2, --. Zekeren Horlogemaker Heupink had ook eens, voor de loting, aan enige schutters, eene halve fles jenever gegeven.

Den kastelein Volkers te Oldenzaal verklaard Dat hij op Dinsdag veel volks in huis heeft gehad, gewapend met geweeren en pistolen, welke zij voor het huis van tijd tot tijd hadden afgeschooten. Dat de Horlogemaker Heupink tegenwoordig was geweest en dat men zeide deze den aanvoerder was, ook had hij Volkers gehoord dat Heupink aan de menigte gezegd had geen lawaai in de stad te maken en bij een te moeten komen op den weg naar Denekamp waarop de menigte door de achterstraat zoo hij meende zich buiten de stad had begeeven. Op de aan hem gedane, vraagen, opzigtelijk de wapenen bij hem aanwezig zullende zijn, verklaard hij geen geweer in huis te hebben en dat ook zijn zoon geen geweer zoude bezitten.

G. Braamhaar herbergier en logementhouder te Oldenzaal verklaard Dat hij meermalen Schutters en boeren in huis heeft gehad dat dit ook het geval was geweest toen de schutters naar Haaksbergen waren gegaan. Dat dit was geweest des morgens half 5 uur op welk tijdstip hij zelve nog te bed was, dat hij ook methun niet was mede gegaan en bij hun vertrek de schutters niet had gezien ofschoon hij wel dezelve dag naar zijnen oom den pastoor was geweest dog eerst om half 9 uur te paard was vertrokken en des achtermiddags om half 4 uur weder was teruggekeerd over Enschede dat hij toen geen schutters had gezien en ook niet geloofde dat Heupink mede naar Haaksbergen zou zijn geweest Verklaard wijders zekere Hendrik Willemsen bijgenaamd Compleet straatmaker van beroep als kostganger in huis te hebben gehad Om dat deze tot de Schutterij behoord, van hem was vertrokken en zoo men zeide reeds naar de verzamelaarsplaats Deventer zich zoude hebben begeeven. Op de aan hem gedane vragen betrekkelijk het al of niet in huis hebben van geweeren, verklaarde genoemde Braamhaar, geen andere wapenen in huis te hebben of gehad te hebben dan dezulke welke de schutters op de aangewezen dag, zelve bij zich hadden dat hij zelve gene bezat dan alleen een pistool en dat ook bij hem geen kruit was uitgedeeld; dat integendeel het zelve bij Anton Degenaar over zijne deur was gekocht door de schutters zelve die ook in dat huis hunne geweren hadden geladen en dadelijk voor de deur weder los gebrand; verder, dat hij in geene bijzondere betrekking stond tot heeren aangezien

hij slechts een gering logement en herberghouder was, dat hij hoewel bekend met den Heer Hummels, voor het eerst in twee maanden tijds op Heden Zondag bij dien Heer was geweest, ter gelegenheid van eenen grooten aan dien Heer geleende titel."

Verklaring van Wekking of Vader Jannes weerspanning schutter uit Oldenzaal. Dat Heupink hen algemeen voor het hoofd gehouden werdt, en dat hij Deposant 1/4 lb. kruit aan de Deuringer poort had gekocht, en niet wist dat er onder hun gezegd was, dat Zijlieden het voor niet zouden kunnen bekomen alleen wist hij zich ook te herinneren dat wel het zeggen was geweest, dat Horlogemaker kruit en loot bezorgen zoude, en voorts, dat de wachten welke gehouden waren, ten oogmerk hadden gehad, zich bij elkander te trekken en te weeren.

Zekeren vrouwe Sijenborg te Oldenzaal verklaard, Dat zij ten dage der bijeenkomst wel 100 man in huis hadde gehad, veelen gewapend met geweeren, doch dat zij niet anders wist of elk had zijn borrel betaald, zij had echter van zekere Willemsen de betaling voor twee flessen Jenever ontvangen waartoe Heupink aan hem het geld gegeven had.

Den Burgemeester van Losser heeft berigt, dat zekere Hasewinkel anders Hendrik Elsmors, eenen Anton Lansink, Kleedermaker. de hoofden der kwaadwilligen in zijne gemeente waren, en zich als zoodanig zeer hadden gekwetten. Dat Doctor Nitert mede te Losser, door onvoorzichtige en wonderlijke gesprekken de onrust zeer had versterkt, en daarin eene waardige mede hulp gevonden had in de Bakker Rokerink.

De Burgemeester van Denekamp heeft berigt dat S. Carve, B. Winkels, en J. Bijhuis (Scholte) van tijd tot tijd brieven ontvangen hadden waarin oproepingen vervat waren van de schutters te Oldenzaal.

Diverse Informatien. De Heeren Hummels, Essink, Kock, Med. Dr. en alle de Heininks, zouden voor hoofden gehouden worden van de onwilligen, in alle geval waren zij voorname aanstekers. De Horlogemaker Heupink, voorts zekere Willemsen met deszelfs broeder den kapelaan Willemsen, zekere Bloemens en van Delden, worden mede alle voor, zoo al niet hoofden, toch als aanstokers gehouden. Voor medewerkers in stilte worden gehouden, in het algemeen alle de Kistemakers, doch in het bijzonder de zoon van den factor Kistemaker en den med. Doctor Kistemaker zijnde wethouder van Oldenzaal, de Hr. Sloot, gemeente Ontvanger, Heinink schoolonderwijzer en de familie Nieuwenhuis.

Men verneemd dat den Secretaris Wilhelmi ofschoon een zeer eenvoudig en onverschillig voorkomen heeft, alles aanwendt om in stilte het gouvernement tegen te werken, terwijl hij nog voor 14 dagen à 3 weken aan den Horlogemaker Heupink een brief van aanbeveling heeft gegeven ter becoming van eenen officiersplaats bij de Schutterij. Voor de voornaamste oproermakers uit de Schutterij worden gehouden, bij uitstek den boer Elsmors in Berghuisen en de boer Kaverik in de Lutte. Voorts in Oldenzaal Jannes Wekking en Kees Tijdhofs. De Roomschegezinden worden algemeen voor ontevrede gehouden en niet zeer welgezind, echter wordt als een uitzondering op deze regel gehouden en opgegeven de twee volgende publieke personen, als de vrede-rijger L.B.J. Nieuwenhuis en den Notaris H. Mensink. Men zegt dat bij den Smit Veldhuis en deszelfs zoon te Oldenzaal, sedert 4 à 5 weken geweerkogels gegoten zijn. Overigens is het zeker dat de voornaamste bijeenkomsten der kwaadwilligen gehouden zijn, door de fatsoenlijke lieden bij den kastelein Pflug Im Deutschen Hoff, en voor de geringere lieden bij de Plagge en bij Gerrit Volkens, alle te Oldenzaal."

Bijlage 18. Over de omvang van de militaire macht waarmee commandant Van Dam van Isselt vanuit Nijmegen het Land van Maas en Waal binnenvalt handelt het volgende schrijven aan de Gelderse gouverneur. *"Naar aanleiding van Uwer Excellenties missive d.d. 11 dezer, no. 1016 heb ik de eer Uwe Excellentie te kennen te geven, dat ik de militaire magt met welke ik willens ben de onwillige schutters in het Rijk van Nijmegen en Maas en Waal te gaan beteugelen, alnog versterken zal, met twee à drie honderd schutters van het 2e Bataljon der 1e afdeeling Geldersche mobiele Schutterij, te Tiel in Garnizoen, hebbende de naauwkeurige bepaling van dit aan den Majoor van Dam overgelaten. De gezamenlijke militaire magt, welke onder de bevelen van dien Hoofdofficier gesteld zal worden zal dus bedragen: 180 man van het 1e Bataljon der 2e afdeeling Geldersche mobiele Schutterij van het garnizoen te Doesburg. 50 man infanterie van het garnizoen te Arnhem, 60 Lanciers. 230 Jagers van Van Dam. 306 Schutters van de mobiele Schutterij der Provincie Utrecht. 50 Dragonders te Druten gestationeerd en eindelijk de 200 of 300 Schutters van het garnizoen te Tiel, hierboven bedoeld. Ik vlei mij nog altijd van bij den Generaal George, oppercommandant der Vesting Nijmegen, een paar veldstukken te zullen obtineren, en mogten dezelve aldaar niet kunnen verkregen worden, zoo zal bij den Generaal aanwezige Artillerie ter mijner beschikking gesteld te krijgen, daar ik mij hiervan eene goede uitwerking beloof."*

Bijlage 19. Een voorbeeld van de - zoals betoogd geringe - onrust in Brabant geeft het volgende stuk van de hand van de bevelhebber van de vesting Den Bosch aan de Brabantse Gouverneur, d.d. 25 januari 1831: *"Ik heb gisteren bericht bekomen, dat in den avond van den 20 dezer, omtrent 8 Uur, de leerlingen van de latijnsche school in den Oudenbosch, bij afwezigheid van den preceptor, over de Schutting van het Locaal waren geklommen, en zich niet ontzien hebben zich op straat te vertoonen met oproerige Kleuren, en roepende vive de Potter! waarna zij wederom spoedig binnen hun verblijf zijn gegaan. De weinige medehulp, welke de aldaar gevestigde marechaussee van de burgemeester heeft kunnen bekomen, heeft het onderzoek nopens dit voorgevallene moeilijk gemaakt, terwijl het tevens schijnt, dat de geest der inwoners op die plaats, niet van de beste, en voor de zaak der mutelingen zeer partijdíg is."*

Bijlage 20. Hierna volgt een beschrijving van de gebeurtenissen bij de intocht van "insurgenten" in Hontenisse: *"Ter beantwoording van U Wedelgestreng Missive dd. 18 dezer Maande No. 37, heb ik de Eer U WEd. gestr. bij deze te kennen te geeven:*

- 1. Dat op den 21 October JI, des namiddags omstreeks half twee ure, zich een troep bestaande uit acht gewapende Insurgenten in deze Gemeente heeft begeven en dezelve om 4 uren van dien zelfden dag heeft verlaten.*
- 2. Dat zij de kas van den Rijks Ontvanger hebben geligt en zich van de Geweren der Schutterij meester gemaakt.*
- 3. Dat zij onder bedreiging, de Onderwerping van de Regering hebben gevraagd en verkregen*
- 4. Dat de Brabandsche vlag op last van den Gemeente-Raad, eerst op zaterdag avond den 23 October op den Toren der Kerk van den Groenendijk is geplaatst, ten einde de Gemeente die zonder middelen van Verdediging was voor gevaren en Rampen te behouden."*

Bijlage 21. Hierna volgt een voorbeeld van schuttersprotest in Zeeuws-Vlaanderen in maart 1831, beschreven door een militair commandant aan de burgemeester van St. Jan Steen: *"Tot mijn spijt vernomen hebbende de ongeregelheden welke gisteravond en heden nacht op St. Janssteen hebben plaatsgehad zoo begrijp ik Uw Edachtb. daaromtrent het volgende te moeten bepalen. Vooreerst zijn in de herbergen velen der achtergebleven dienstplichtigen der Schutterij bij elkander geweest en hebben onder anderen een trommel geroerd: zoo ik verneem, bevinden zich op het Dorp twee*

Trommen der Schutterij welke ik Uw Ed. A. noodige om deze dag nog bij mijn te doen bezorgen. Dan verzoek ik Uw. Ed. eene zeer strenge Publicatie in het dorp te laten afkondigen en alle verdere middelen in het werk te stellen, dat de rust op het dorp nimmer een oogenblik gestoord worde, daar ik als dan in de droevige noodzakelijkheid zijn zoude tot het geschut mijn toevlucht (te) moeten nemen.”

ⁱ Deze bijdrage is gebaseerd op een uitvoerig onderzoek in een aantal provinciale en streekarchieven in Noord en Zuid, het werd onder mijn redactie gepubliceerd als: A. Doedens, redactie, Autoriteit en Strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw. (Amsterdam, VU Boekhandel/Uitgeverij 1981.) Omdat de samenhangende gegevens met betrekking tot 1830/1831 niet in een aparte studie werden gepresenteerd, maakte ik deze in 2014 alsnog. Het onderzoek inzake Twenthe, de Achterhoek en het Land van Maas en Waal verrichtte ik in hoofdzaak zelf, daarbij geholpen door de studentenwerkgroep die meewerkte aan het project Autoriteit en Strijd. Mw. C.F. de Weerd deed het onderzoek inzake de Zuidelijke Nederlanden in haar VL/VU afstudeerscriptie: ‘Aspecten van sociale onrust in de Zuidelijke Nederlanden’; mw. M. Kippers en de heer K. Glerum waren verantwoordelijk voor het onderzoek inzake Zeeuws-Vlaanderen en de Belgische Opstand (neergelegd in hun VL/VU afstudeerscriptie “ ... Doch hier is alles rustig”.